

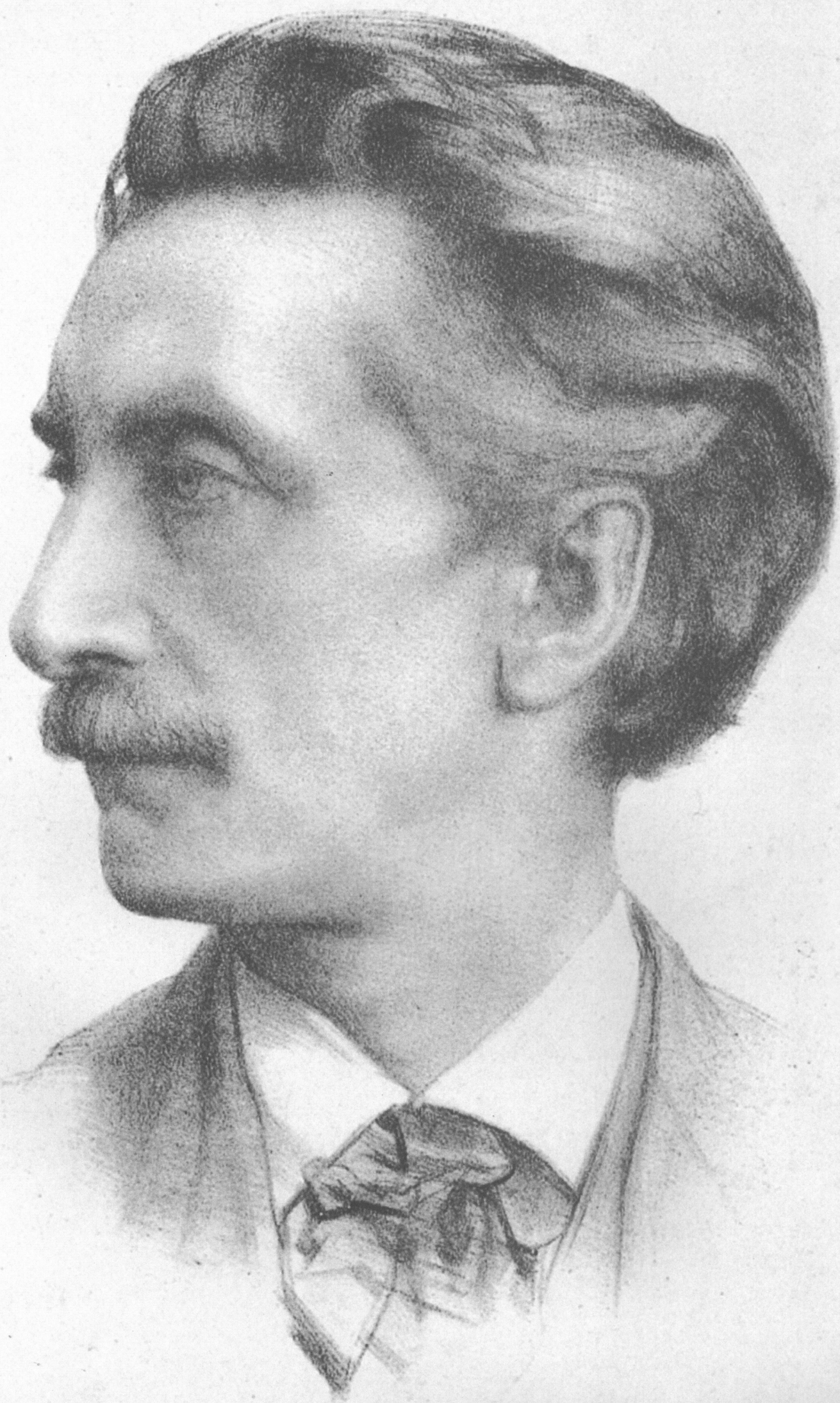
Max Havelaar,
of
de Koffij-veilingen
der nederlandsche
Handelmaatschappij
door

Multatuli

Toelichting

op het handschrift

Max Havelaar
Toelichting op het handschrift

Max Havelaar,
of
de Koffij-veilingen
der nederlandsche
Handelmaatschappij
door
Multatuli
Toelichting op het handschrift

met bijdragen van Jos Biemans, Tom Böhm,
Chantal Keijsper, Dik van der Meulen
en Garmt Stuiveling
onder redactie van Dik van der Meulen

UITGEVERIJ BAS LUBBERHUIZEN

Inhoud

- DIK VAN DER MEULEN *Woord vooraf* 6
- TOM BÖHM, DIK VAN DER MEULEN
Verontwaardiging als muze: *Multatuli en Max Havelaar* 10
- JOS BIEMANS *Het manuscript van Max Havelaar* 38
- CHANTAL KEIJSPER *Max Havelaar in druk* 53
- GARMT STUIVELING *Rondom het handschrift van de Max Havelaar* 61
- Bibliografie 76
- Noten 77
- Over de medewerkers 80
- Verantwoording 80

Woord vooraf

Het belangrijkste manuscript uit de Nederlandse letterkunde was jarenlang zoek. Toen Multatuli in 1874, vijftien jaar nadat hij zijn meesterwerk had geschreven, eindelijk zelf een heruitgave mocht verzorgen, moest hij het zonder zijn handschrift stellen. Het enige wat hij tot zijn beschikking had, was de gedrukte tekst. In normale gevallen zou dat misschien niet zo'n probleem zijn geweest, want welke schrijver heeft bij de correctie van een herdruk nog de oorspronkelijke tekst nodig? Maar Multatuli's *Max Havelaar, of de Koffij-veilingen der nederlandsche Handelmaatschappij* was geen normaal geval.

In het vroege najaar van 1859 componeerde Eduard Douwes Dekker (1820-1887), oud-bestuursambtenaar in Nederlands-Indië, op een Brussels zolderkamertje zijn *Max Havelaar*, in het verbazingwekkende tijdsbestek van drie weken. Vervolgens kopieerde hij de tekst, uiterst geconcentreerd en in zijn mooiste netschrift. Het origineel, zijn kladschrift, moet kort daarop al verloren zijn gegaan. Het netschrift van *Max Havelaar* belandde via een omweg bij Jacob van Lennep.

De schrijver van *Ferdinand Huyck* en andere beroemde boeken zag in een oogopslag dat hij een meesterwerk had ontvangen. 't Is bl... mooi', riep hij uit. Maar Van Lennep was meer dan een schrijver. Hij had ook naam gemaakt als jurist en als lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Toen hij *Max Havelaar* 'bliksems mooi' noemde, méénde hij dat, en nog altijd komt hem de eer toe dat hij het belang van het boek als eerste heeft ingezien. Als voormalig Kamerlid was hij echter ook bevreesd voor het politieke en maatschappelijke gevaar dat ervan uitging. *Max Havelaar* was immers niet alleen een vrolijke satire over een makelaar in koffie; het was bovenal een felle aanklacht tegen het falende bestuur in Nederlands-Indië. Daarom haalde Van Lennep zijn protégé ertoe over om hem de rechten op *Max Havelaar* te verkopen. Hij zou er dan voor zorgen dat het boek bij een nette uitgeverij verscheen, J. de Ruyter te Amsterdam.

Van Lennep zwakte formuleringen af, verving plaatsnamen, eigennamen en jaartallen door puntjes en schrapte en passant een paar alinea's die hem als aanstootgevend voorkwamen. Het liefst had hij ook het hele slot met de klewangwettende krijgsvangen en de oproep aan de koning eruit gegoooid, maar dat was voor Douwes Dekker, die daar lucht van kreeg, toch echt onaanvaardbaar: 't Is er meê als de paradijsvogel. Het heele dier is om dien staart geschapen.' De vogel behield zijn staart, maar hij verloor verder heel wat veren.

In eerste instantie leek dat de auteur niet te deren. In mei 1860 ontving Douwes Dekker, vanaf dat moment beter bekend onder zijn schrijversnaam Multatuli, het eerste exemplaar van *Max Havelaar*, en was dolgelukkig. Maar in de maanden die volgden groeiden bij hem de twijfel en de argwaan: waren de ingrepen van Van Lennep

niet al te drastisch geweest? En waarom hield zijn vaderlijke vriend een grotere verspreiding van het boek tegen? Langzaamaan begon Multatuli Van Lenneps ware bedoelingen te doorgronden. Zijn pogingen om de rechten op *Max Havelaar* terug te krijgen – eerst door vriendelijke brieven, toen smeekbeden en ten slotte zelfs een rechtszaak – liepen op niets uit. Het werk werd verscheidene malen herdrukt zonder dat Multatuli er zelfs van op de hoogte werd gesteld. Pas jaren na Van Lenneps dood werd Multatuli betrokken bij een nieuwe uitgave, de vierde druk, dankzij het feit dat de rechten waren gekocht door een ruimhartige uitgever, die in *Max Havelaar* meer zag dan alleen een kassucces.

En zo kon Multatuli eindelijk iets doen aan de censuur van Van Lennep. 18.. werd weer 1856, Leb... werd Lebak en B....K....el Bantan-Kidoel. Maar een groot aantal ingrepen kon hij niet ongedaan maken, omdat het manuscript onvindbaar was. Ook bij het verzorgen van de vijfde druk, de laatste die tijdens zijn leven verscheen, moest Multatuli zich behelpen met de gedrukte versies. Toen hij in 1887 overleed, wist hij niet beter dan dat het manuscript van *Max Havelaar* verloren was gegaan, het prachtige netschrift waaraan hij dagenlang van 's ochtends tot 's avonds had gezwoegd, totdat zijn ogen het begaven en zijn vingers verkramppt waren.

In mei 1910 herdachten bewonderaars van Multatuli de vijftigste verjaardag van 'de' *Max Havelaar* (het lidwoord geeft aan dat het boek een klassieker is geworden). Ter gelegenheid hiervan organiseerden ze een tentoonstelling in het Stedelijk Museum in Amsterdam. De Commissie voor de Huldiging van Multatuli's Nagedachtenis verzocht bezitters 'van belangrijke documenten, zeldzame geschriften, curiosa, op Multatuli betrekking hebbende, deze tijdelijk of blijvend af te staan'. Een van degenen die bereid waren zo'n zeldzaam geschrift af te staan, was de schoonzoon van uitgever De Ruyter, C.H.E. Reelfs. In de nalatenschap van zijn schoonvader had hij de oer-tekst van *Max Havelaar* aangetroffen.

Multatuli's manuscript, dat aanvankelijk in bruikleen aan de commissie was gegeven, zou al spoedig in het bezit komen van de Vereniging 'Het Multatuli Museum', die datzelfde jaar nog werd opgericht. De vereniging was erin geslaagd nog andere manuscripten van Multatuli te verwerven evenals vele brieven van de schrijver. Ook in de jaren na de tentoonstelling ging het verzamelen verder. In 1931 werd een omvangrijke Multatuli-collectie in bruikleen gegeven aan de Bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam waar het museum onderdak vond, voordat in 1975 Multatuli's geboortehuis in de nabijgelegen Korsjespoortsteeg als zodanig werd ingericht. En zo is de situatie nog steeds: het Multatuli Genootschap, zoals de vereniging inmiddels was gaan heten, is de eigenaar van de manuscripten, terwijl het beheer ervan in handen is van de conservatoren van de Bijzondere Collecties in de Universiteitsbibliotheek.

Hoewel het *Max Havelaar*-handschrift het pronkstuk was van de tentoonstelling van 1910, duurde het tot na de Tweede Wereldoorlog voordat iemand er iets mee deed. Tot die tijd beleefde *Max Havelaar* talloze herdrukken en vaak waren er verschillende edities tegelijk te koop – maar niemand scheen op de gedachte te komen om daarbij de alleroorspronkelijkste, bewaard gebleven bron te betrekken. Totdat

de letterkundige Garnt Stuiveling de uitgave van Multatuli's *Volledige werken* op zich nam. Hij onderwierp het manuscript aan een nauwkeurig onderzoek. De verschillen met de bestaande uitgaven bleken zo groot te zijn, dat hij besloot de tekst van *Max Havelaar* voor de *Volledige werken* grondig te bewerken. Het resultaat – een *mixtum compositum* van de vierde en vijfde druk en van het netschrift – is nog altijd omstreden, ook omdat Stuiveling zich bij zijn keuzes liet leiden door zijn eigen voorkeuren. Maar in dezelfde tijd deed hij ook nog iets anders. Samen met de uitgever Geert van Oorschot zorgde hij voor een diplomatische uitgave van het manuscript. Deze letterlijke weergave van het origineel was weliswaar geen facsimile, maar zo kon het publiek wel voor het eerst kennisnemen van de tekst zoals Multatuli die in eerste instantie had bedoeld. Deze 'nulde druk', zoals hij door ingewijden werd genoemd, verscheen in 1949. Hij werd voorzien van een inleiding, die nog altijd geldt als een van Stuivelings beste beschouwingen.

Het manuscript zelf lag ondertussen als onderdeel van de Multatuli-collectie in het extra beveiligde handschriftenmagazijn van de Universiteitsbibliotheek. Af en toe werd het eruit gehaald voor een expositie en een enkele keer kreeg iemand toestemming het in te zien ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek. In de jaren negentig zijn er kleurenkopieën van gemaakt; sindsdien hoeft het kwetsbare manuscript nog maar zelden te worden geraadpleegd, wat het behoud ervan uiteraard zeer ten goede is gekomen.

Maar het heeft ook iets treurigs: zo'n mooi en belangrijk document, diep weggeborgen in een donkere ruimte, door geavanceerde klimaatmachines behoed voor zowel vochtschade als uitdroging en buiten het bereik van keldermotten en zilvervisjes, maar even ontoegankelijk voor oprechte belangstellenden en liefhebbers. Om die reden zijn er in het verleden diverse initiatieven geweest om van het handschrift een facsimile te maken die een groter bereik zou hebben dan de fotokopieën. Deze plannen werden nooit gerealiseerd, omdat de verhoopte uitgevers terugschrokken voor het financiële risico van zo'n ambitieus project.

Hierin kwam verandering toen uitgeverij Bas Lubberhuizen enkele jaren geleden contact zocht met het Multatuli Genootschap. Van meet af aan was duidelijk dat het deze uitgeverij ernst was met haar voornemen een facsimile te maken. Aanvankelijk was er nog één obstakel: het fotograferen van het manuscript, een kostbare aangelegenheid die, gezien de kwetsbaarheid van het meer dan anderhalve eeuw oude papier, bovendien niet zonder risico's was. Het gelukkige toeval wilde echter dat Lubberhuizens plannen samenvielen met de werkzaamheden van het nationale conserveringsprogramma *Metamorfoze*. In dit project worden kwetsbare collecties boeken en handschriften beter geconserveerd en wordt hun inhoud bovendien vastgelegd op alternatieve tekstdragers, zoals microfilms en microfiches of als digitaal bestand. Daardoor wordt het gebruik van de originelen aanzienlijk beperkt. Ook de Multatuli-collectie is op deze wijze behandeld. De in dit kader gemaakte opnamen van het *Max Havelaar*-manuscript vormden de basis voor de facsimile die thans het licht ziet.

Het voornemen van uitgeverij Bas Lubberhuizen vond vanzelfsprekend een warm onthaal bij het Multatuli Genootschap en de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek. Beide instellingen besloten onmiddellijk aan dit project hun medewerking te verlenen,

hetgeen onder meer heeft geresulteerd in de beschouwingen die in deze toelichting zijn opgenomen. In het kort wordt een levensbeschrijving van Eduard Douwes Dekker gegeven, met accent op ontstaan en receptie van *Max Havelaar, of de Koffijveilingen der nederlandsche Handelmaatschappij*. De tweede bijdrage gaat over het manuscript zelf, gevolgd door de drukgeschiedenis van het boek. Ten slotte wordt hier ook de inleiding herdrukt die Garnt Stuiveling schreef voor de 'nulte druk', als eerbetoon aan de man die als eerste het belang van het handschrift heeft onderkend en zo onnoemelijk veel heeft bijgedragen aan de Multatuli-studie, maar vooral omdat het nog altijd kan worden beschouwd als een voorbeeldige proeve van tekstvergelijkend onderzoek.

Maar uiteindelijk gaat het natuurlijk om het manuscript van *Max Havelaar* zelf, waarvan nu voor het eerst een facsimile verschijnt. Deze uitgave verplaatst de lezer naar het onverwarmde Brusselse zoldervertrek waar Multatuli koortsachtig aan zijn boek werkte, én naar het luxueuze Amsterdamse grachtenpand van Jacob van Lennep, waar deze zijn best deed om het boek van zijn explosieve lading te ontdoen. Tevergeefs: Multatuli's *Max Havelaar* brak de verstofte Nederlandse letterkunde open, en legde de basis voor een andere politiek in de koloniën. Met deze facsimile-uitgave komt de oerversie, die van onschatbaar belang is voor wetenschappelijk onderzoek maar niet minder waardevol als tijdsdocument, binnen het bereik van een groot publiek.

Dik van der Meulen

Verontwaardiging als muze: Multatuli en *Max Havelaar*

EEN EXCENTRIEKE BESTUURSAMBTENAAR • Eduard Douwes Dekker werd op 2 maart 1820 in Amsterdam geboren, vijf jaar nadat het Koninkrijk der Nederlanden was uitgeroepen en minder dan vier jaar na het ontstaan van Nederlands-Oost-Indië. Op papier was hij daarmee de inwoner van een wereldmacht. Het nieuwbakken koninkrijk was een samenvoeging van Nederland en België, aangevuld met koloniën. De constructie was, zoals bekend, bedacht om na Waterloo in het noorden een wachter te hebben tegen de Fransen.

In de praktijk maakte het land allermint een grootse en welvarende indruk. Vooral in de noordelijke provincies was de bevolking verpauperd. De steden waren compact en ommuurd, net als in de eeuwen daarvoor. Na zonsondergang werden de poorten gesloten; wie dan de stad in of uit wilde, moest poortgeld betalen. Jaren later schreef Multatuli: 'De poort werd gesloten om 't openen nodig te maken.'¹ Veel mannen uit aan lager wal geraakte gezinnen vluchtten in de jenever, daarmee het gebrek en het leed van hun naasten alleen maar groter makend. Op het platteland was de armoede vaak nog schrijnender. In het zuidelijk deel van het koninkrijk, het huidige België, was de toestand aanzienlijk beter. Daar kwam de industrialisatie al vroeg op gang. Daar werd ook het geld verdiend – en het is niet zo vreemd dat de Belgen de noordelijke Nederlanden, waaraan ze in 1815 pardoos waren toegevoegd, in toenemende mate als een last begonnen te beschouwen. In 1830 viel het koninkrijk alweer uiteen.

Ook in 'onze Oost' was de zaak nog lang niet op orde. Vóór de Franse tijd kon Nederland nauwelijks een koloniale mogendheid worden genoemd. De Verenigde Oost-Indische Compagnie, hoe dominant ook in de Indische archipel, was immers een particuliere onderneming. Na haar ondergang, eind achttiende eeuw, was het territoriale bezit toegefallen aan de Bataafse Republiek, maar de gebieden waren versnipperd en allermint een staatkundig geheel. De Nederlandse gouverneur-generaal Herman Willem Daendels probeerde daarin verandering te brengen, onder meer door de aanleg van de beroemde Grote Postweg op Java. Het is zeer de vraag of er iets van terecht was gekomen, als de Britten zich er niet mee hadden bemoeid. In 1811 versloeg een Engelse vloot het Frans-Nederlandse leger op Java. Daarna zorgde de verlichte luitenant-gouverneur Thomas Stamford Raffles ervoor dat het eiland, tot dan toe een verzameling min of meer onafhankelijke vorstendommen, een eenheid werd. Net als elders in de Britse koloniën werd het oorspronkelijke bestuur intact gelaten; daarnaast werd een koloniale bestuurslaag geplaatst, die vooral een controlerende taak had. Na enkele jaren werd Raffles, tot zijn verdriet, alweer van zijn taak ontheven. Met 21 saluutschoten, wat vlagvertoon en na het *Wilhelmus* en

het *God save the King* droegen de Britten op 19 augustus 1816 de kolonie over aan Nederland.²

Een splinternieuwe kolonie. Zou er ten huize van de familie Dekker wel eens over zijn gepraat? Niet onwaarschijnlijk, want de vader, Engel Douwes Dekker, was kapitein en voer regelmatig op Batavia. Zijn schoonzoon was eveneens zeeman en zijn tweede zoon Jan werd opgeleid aan de Amsterdamse Kweekschool voor de Zeevaart. En er wás veel te bespreken. Het was onrustig in Nederlands-Indië, waar de oude sultanaten zich niet zomaar neerlegden bij hun nieuwe ondergeschikte rol. De grootste opstand had in de jaren 1825-1830 plaats, in de omgeving van Yogyakarta. Daar werd de zogeheten Java-oorlog uitgevochten. Belangrijker nog voor de zeevarende familie Dekker was de invoering van het Cultuurstelsel, waarbij de bevolking werd verplicht een deel van de landbouwgrond te bestemmen voor gewassen die voor export geschikt waren, zoals suiker, tabak en koffie. De Nederlandsche Handel-Maatschappij (1824) kreeg het monopolie op vervoer en verkoop, waardoor de winsten rechtstreeks in de schatkist vloeiden, het zogeheten batig slot.

Aanvankelijk lag het niet voor de hand dat Eduard Douwes Dekker veel met zulke zaken te maken zou krijgen. Toen hij in maart 1832 twaalf was geworden, stuurden zijn doopsgezinde ouders hem naar de Latijnse school. Dat betekent dat hij, net als zijn broer Pieter, was voorbestemd tot dominee. Maar het zou anders lopen. In 1835 verruilde hij – niet tot zijn genoegen – de school voor allerlei baantjes bij handelsondernemingen, waarover hij later op scherpe wijze zou schrijven in *Woutertje Pieterse*. Zijn nicht Sietske Abrahamsz verklaarde in 1888: ‘Voor den geestelijken stand voelde hij geen roeping en daarom heeft hij de Lat. School verlaten.’ Of dit de ware reden was, is onduidelijk; toen zij dit schreef, was hij al dood en wist iedereen hoe hij over de ‘geestelijke stand’ was gaan denken. Vermoedelijk was Engel Douwes Dekker gewoon ontevreden over de prestaties van zijn zoon, die – om met een latere vriendin te spreken – ‘vroeger en later voor gezette schoolstudie ongeschikt was’.³ Na het verlaten van de school werd Eduard lid van de Maatschappij tot Nut van ’t Algemeen. Hij las Voltaire, Rousseau en schreef gedichten en verhalen.

Op 23 september 1838 nam zijn vader hem aan boord van het fregatschip *Dorothea* mee naar Nederlands-Indië. Ruim drie maanden later, op 4 januari 1839, ging het schip voor anker op de rede van Batavia. Daar trad Dekker na precies één maand in dienst van de Rekenkamer, als onbezoldigd medewerker. Hiermee behoorde hij tot de hooguit tweehonderd ambtenaren in deze jonge, maar omvangrijke kolonie, die maar liefst eenachtste van de wereldomtrek besloeg. Na zijn afgebroken schooltijd en slechte kantoorervaringen was de overtocht naar Indië niet onlogisch, omdat zijn vader er nu eenmaal regelmatig naartoe ging. Toch kon niet elke gelukszoeker daar terecht. Een nieuwkomer had een geldig paspoort nodig, een bewijs van goed gedrag en een akte van borgtocht. Vermoedelijk stond zijn vader borg.

Aan het begin van zijn loopbaan wees weinig erop dat Dekker nog eens zou zorgen voor grote beroering in de Nederlands-Indische politiek. Hij stond weliswaar bekend als excentriek en maakte speelschulden, maar in Batavia waren er velen zoals hij. Ook de volgende fase in zijn loopbaan, de overplaatsing in 1842 naar een afgelegen district op West-Sumatra, was betrekkelijk normaal. Net als de reden: liefdes-

verdriet. Hij dong naar de hand van Caroline Versteegh, een meisje van rooms-katholieken huize. Om bij haar vader in de gunst te komen, werd Dekker eveneens katholiek. Tevergeefs, zijn reputatie was voor haar familie te slecht. 'Ik had haar lief in de eersten tijd van 't leven!', dichtte hij niet lang daarna, 'ik had haar lief!'⁴

Eind september 1842 scheepte Dekker zich in naar het gouvernement Sumatra's Westkust. Java begon eindelijk bij te komen van de Java-oorlog, meer dan tien jaar daarvoor, maar Sumatra was nog helemaal in de ban van de Padri-oorlog. Deze opstand van streng-islamitische groepen die in 1838 leek te zijn beëindigd, laaide in 1841 nog eens op. De gouverneur van Sumatra's Westkust, kolonel A.V. Michiels, wist het oproer te onderdrukken. Vanwege zijn hardvochtige omgang met ambtenaren had Michiels bijnamen als Heer Tijger en Jan Schors-al.

De jonge bestuursambtenaar meldde zich in Padang, de hoofdplaats van Sumatra's Westkust, bij Michiels, en werd aangesteld als controleur tweede klasse in Natal, een dorp aan de Indische Oceaan, juist benoorden de evenaar. Dekker, 22 jaar oud, was opeens de hoogste Nederlandse gezagsdrager over een groot gebied. In samenwerking met de Natalse 'hoofden' was hij verantwoordelijk voor het bestuur en de rechtspraak, en hij moest ervoor zorgen dat de financiën goed werden beheerd. Hij zou spoedig ervaren hoeveel belang men vooral aan dat laatste hechtte. Het lichtzinnige leven van Batavia met zijn whist- en biljartpartijtjes was voorbij.

Voor het eerst ook stond hij in direct contact met de bevolking van de archipel. Treffend is hoe hij na een inspectie van 's lands pepertuinen, die er slecht bijlagen, aandacht vroeg voor de ondervoeding van de arbeiders: 'Men moet voor den arbeider eene meer lagchende toekomst, een vrolijker vooruitzicht daarstellen, en in dit geval een aanvang maken met hem te voeden.'⁵ Het leidde meteen tot een reprimande: voeding was géén zaak van de regering. De inlandse hoofden hadden bovendien het plantersloon al ontvangen en Dekker misleid. Tijdens die inspectiereis had hij 'de kleine freule' Si Oepi Ketch ontmoet, dochter van een Natalse leider. Hij zou haar later 'een myner menigvuldige eerste liefden' noemen. Ze inspireerde hem, naar het schijnt, tot het schrijven van gedichten, zoals het vijf pagina's lange vers op zijn moeder, dat zo begint:

Moeder! 'k ben wel ver van 't land
Waar mij 't leven werd geschonken
Waar myn eerste tranen blonken,
Waar ik opwies aan uw hand; –
Waar ik de eerste schrede deed
Op het schijnschoon pad van 't leven,
Waar de smart van 't eerste leed
En 't genot der eerste vreugde
Beurtlings mij het hart verheugde
En het nieuw gemoed doorsneed; –⁶

Dit vers nam hij later, met weglating van de laatste zes hier geciteerde regels, op in zijn *Max Havelaar* (zie het handschrift, p. 18-22).⁷ Hierin komt ook Si Oepi voor.

Het is aan haar dat de hoofdpersoon het beroemde verhaal van de Japanse steenhouwer vertelt.⁸ Ongetwijfeld heeft zij bijgedragen aan Dekkers groeiende belangstelling voor de inheemse bevolking.

Erg lang heeft deze Natalse periode niet geduurd. In 1843 kreeg Dekker, minder dan een jaar na zijn aanstelling, het bevel zich bij de gouverneur in Padang te melden. Daar hoorde hij dat hij was geschorst vanwege een kastekort. De werkelijke reden was volgens Dekker dat Michiels zich door zijn ondergeschikte tegengewerkt voelde inzake zijn eigenzinnige pacificatie van de regio (p. 146-147). Het inspireerde Dekker tot een puntdicht op de autoritaire gouverneur, dat hij ook in *Max Havelaar* heeft opgenomen (p. 128):

Het wand'lend schorsbesluit dat schorsend ons regeert,
Jan Schorsäl, gouverneur, de weerwolf onzer dagen
Had zijn geweten zelf met vreugd gesuspendeerd,–
Als 't niet voor langen tijd finaal reeds ware ontslagen.

Een jaar lang verbleef Dekker in Padang, zonder inkomen en levend van wat anderen hem gaven. 'Den 10en Augustus 1844 heb ik mij neergelegd om te sterven, van honger te sterven,' schreef hij twee jaar later in een rekest aan het hoogste gezag in Indië, de gouverneur-generaal. Maar hij stierf niet. Wel schreef hij een toneelstuk, dat hij *De eerlooze* noemde – een titel die op hemzelf betrekking had – en in oktober 1844 mocht hij terugkeren naar Batavia. De schorsing werd ongedaan gemaakt en hij werd op wachtgeld gesteld. De affaire zou hem echter de rest van zijn Indische loopbaan blijven achtervolgen. Jaren later zou hij in *Max Havelaar* zijn visie geven op het Natalse kastekort en zijn conflict met Michiels, 'het Napoleonnetje van Padang'.

In augustus 1845 was Everdine van Wijnbergen in Batavia aangekomen. Ze was van verarmde adel, ouderloos en – bijna 26 jaar oud – nog ongetrouwd; haar familie hoopte dat ze in Indië snel een passende echtgenoot zou vinden. Dat lukte: al bij aankomst leerde ze Eduard Douwes Dekker kennen, met wie ze zich anderhalve maand later verloofde. Aanvankelijk toonde Everdines familie zich niet ontevreden over haar aanstaande echtgenoot, maar dat zou snel veranderen. Voor de latere bewonderaars van Multatuli's werk is deze periode vooral van belang vanwege de prachtige brieven die Dekker haar schreef. Uitzonderlijk openhartig weidde hij uit over huwelijk, seksualiteit, geloof, zijn gemoedsaandoeningen, zijn jeugd en zijn liefdes. Ook beschreef hij hoe hij als kind in de Amstel was gesprongen om het petje (of mutsje) van een 'jodenmeisje' te redden; een verhaal dat bijna een leidmotief in zijn latere werk zou worden. 'Ik scheurde mijne kleederen en schaafde mij de handen, maar niet genoeg naar mijn zin,' schreef hij op 27 oktober 1845 aan Tine, zoals hij Everdine later zou noemen.

O, die vervloekte ijdelheid! Ik gloeide van genot. Ja, ik was wel blijde om de vreugde van het kind, dat voor knorren der ouders gevrijwaard was, maar dit was het niet, – als ik daarom verheugd ware geweest, zoude het voor mijne goed-

hartigheid pleiten, neen 'ik had mijn loon weg'. Alles zag op mij, alles noemde mij, alles prees mij! Die menschen zouden mij op dat moment gehoorzaamd hebben als ik – kleine jongen – hen iets gelast had.⁹

Intussen werkte Dekker aan zijn eerherstel. Hij moest opnieuw helemaal onder aan de ambtelijke ladder beginnen. Kort voor zijn officiële verloving werd hij toegevoegd aan de assistent-resident van Krawang, niet ver van Batavia. Het was geen echte baan; formeel bleef Dekker een ambtenaar op wachtgeld. In het voorjaar van 1846 kreeg hij een vaste aanstelling, als commies in de residentie Bagelen op Midden-Java. Hij was inmiddels getrouwd met Tine.

In 1849 volgde een bevordering tot secretaris in de residentie Menado, op Celebes. Het was een veelzijdige en goedbetaalde functie. Omdat zijn chef celibatair was, nam het echtpaar Douwes Dekker de sociale honneurs waar in de afgelegen residentie. In Menado beleefde hij, zoals hij later wel eens zei, zijn gelukkigste jaren. Het is ook de plaats waar volgens velen de schrijver Multatuli werd geboren – en wel in een brief aan zijn jeugdvriend A.C. Kruseman, die inmiddels uitgever in Haarlem was geworden. Dekker wilde hem eigenlijk overhalen om eerder geschreven werk te publiceren, waarbij het hem vooral te doen was om zijn toneelstuk *De eerlooze*. Achteraf gezien is de 44 pagina's tellende brief zelf, geschreven tussen februari en mei 1851, veel belangrijker. Met zijn verlovingsbrieven had hij al bewezen waartoe hij in staat was. Maar de brief aan Kruseman is de eerste tekst van zijn hand met de 'multatuliaanse' zinswendingen en gedachtesprongen die zo typerend zijn voor zijn latere werk. Ook inhoudelijk had hij zijn vorm gevonden, zoals blijkt uit een passage over een 'Christensoldaat' die tijdens de Java-oorlog een Javaanse verspieder executeert. Om niet te missen, schreef Dekker, zette de christen de loop van het geweer op de borst van de moslim.

De spion zag hemforsch in 't gezigt, en zeide: 'koerang kirie', dat is: wat meer *links*.

G.v.d. riep de soldaat, want hij was kwaad dat de man niet bevreesd was – en hij haalde den haan over.

Toen ketste het geweer – of althans het pankruit alleen brandde af. [...]

De man *leefde* nog – en hij *lachte*. Ja, hij *lachte* den soldaat *uit* – omdat zijn geweer weigerde –

Toen werd de Christensoldaat boos. Hij keerde zijn geweer om, en sloeg den lagchenden Mohamedaan de hersens in met de kolf.¹⁰

De keurig protestantse Kruseman zag helemaal niets in zulke ontboezemingen, en ook de verzen en het toneelstuk van zijn oude schoolvriend wilde hij niet uitgeven. Toch ging de drukbezette bestuursambtenaar door met schrijven. Het is niet ondenkbaar dat sommige stukken uit *Max Havelaar* al rond 1850 in Menado zijn ontstaan.

In 1852 werd Dekker assistent-resident op het eiland Amboina, nu beter bekend als Ambon, de hoofdplaats van het gouvernement der Molukken. Lang heeft hij er niet gediend: door ziekte en mogelijk overwerktheid getroffen, ging hij datzelfde jaar

nog met vervroegd verlof. Via Batavia zeilde hij, voor het eerst sinds 1838, terug naar Nederland, waar hij en Tine met de kerstdagen aankwamen.

Dekkers verlof zou veel langer duren dan de bedoeling was – dat wil zeggen: dan het Nederlands-Indische gouvernement had bedoeld. De belangrijkste oorzaak was dat hijzelf niet terug wilde naar Indië. Hij meende een methode te hebben ontdekt om rijk te worden – vermoedelijk via de speelbank – en in dat geval zou hij zijn ambtelijke werk niet langer nodig hebben. Het liep anders, en uiteindelijk werd hij door schulden en onder zware druk van het ministerie van Koloniën gedwongen om naar Nederlands-Indië terug te keren. Deze gang van zaken betekende overigens niet dat hij zijn belangstelling voor de Nederlands-Indische politiek had verloren. In de Tweede Kamer werd in deze tijd uitvoerig gediscussieerd over allerlei vormen van dwangarbeid in de koloniën, en over maatregelen die daartegen moesten worden genomen. En hij kende het werk van de belangrijkste criticaster, baron W.R. van Hoëvell. Deze was in Indië predikant-publicist geweest en zat nu in de Kamer voor de liberalen.¹¹ Dekker volgde tijdens zijn verlof de discussies in het parlement en de pers nauwlettend – en dat zou nog vergaande gevolgen hebben.

In september 1855 waren Eduard en Tine Douwes Dekker opnieuw in Batavia, nu met hun zoon Edu, die tijdens het verlof was geboren. Dekker sprak er meerdere keren met gouverneur-generaal A.J. Duymaer van Twist (1809-1887). De twee konden het uitstekend met elkaar vinden. Tijdens zo'n onderhoud moet Van Twist hebben gedacht aan het verarmde en door corruptie aangetaste Lebak, een afdeling in de residentie Bantam, West-Java. Daar was na het plotselinge overlijden van de assistent-resident P.C.E. Carolus behoefte aan een nieuwe ambtenaar, die iets zou kunnen doen aan het 'misbruik van gezag' door de inlandse hoofden. De bevlogen en energieke Dekker leek de aangewezen man, ook uit ambtelijke overwegingen: in zijn vorige functie was hij immers ook assistent-resident geweest. Promotie lag na het Natalse kastekort en het al te lange verlof niet voor de hand. Lebak, een uit politiek-economisch oogpunt onbelangrijke regio, was een logische keus. Overigens negeerde Van Twist hiermee een negatief advies van de Raad van Indië.

Op 22 januari 1856 aanvaardde Dekker zijn ambt in Rangkas-Betoeng, de hoofdplaats van Lebak, waar ook de Javaanse regent verbleef. De dag daarop sprak de nieuwe assistent-resident de hoofden van Lebak toe. De beroemde versie in *Max Havelaar* is een bevlogen amalgaam van Europese Verlichting en Indisch-islamitische tradities, inclusief allusies op de Koran (p. 84-88).¹² Of zij in werkelijkheid ook zo geklonken heeft, is onbekend, en dat geldt voor meer passages. Maar uit de grote stapel documenten over de affaire – bewaard gebleven omdat Dekker ze zijn hele leven met zich heeft meegesleept – kan worden geconcludeerd dat *Max Havelaar* de gebeurtenissen in Lebak misschien gekleurd, maar in de meeste gevallen wel nauwkeurig en correct heeft beschreven.

De dagen na zijn toespraak trok de nieuwe assistent-resident zich terug om de documenten van zijn voorganger Carolus te bestuderen. Hij schrok zo van diens rapporten en aantekeningen, dat hij een eigen onderzoek instelde. Of hij daarbij, net als Max Havelaar, 's nachts te paard Lebak doorkruiste, is twijfelachtig, maar hij stond wel gedupeerde en doodsbanige boeren te woord. Hij kwam al spoedig tot de

Tine Douwes Dekker-Van Wijnbergen
(1819-1874)

Karta Nata Negara (ca. 1796-1879)

conclusie dat de hoogste Javaanse functionaris, de regent Karta Nata Negara, en zijn verwanten zich stelselmatig schuldig maakten aan ‘nepotisme en vooral knevelarij’. Met dat laatste doelde Dekker op de zogeheten herendiensten: het onbetaalde werk waartoe de onderdanen van de regent werden gedwongen. Slavenarbeid, anders gezegd, en dat terwijl de boeren dringend nodig waren op de sawa’s. Het toeval wilde dat in februari 1856 een neef van de regent zijn bezoek had aangekondigd. Als regent van het veel welvarender Tjiandjoer zou hij zeker met groot gevolg reizen. Omdat Karta Nata Negara voor deze gelegenheid graag een goede indruk wilde maken en daarom zijn erf aan kant wilde hebben, zette hij – tegen de zin van de assistent-resident – een aantal grassnijders aan het werk, opnieuw zonder betaling. Daarop besloot Dekker, amper een maand in functie, de regent aan te klagen. Hij deed dit zonder overleg met zijn directe chef, de resident van Serang, C.P. Brest van Kempen (1815-1865), die in zijn ogen wat al te pragmatisch was. Voor zijn haast had hij drie redenen: (1) hij wilde het bezoek van de regent van Tjiandjoer nog proberen te voorkomen, omdat het de regent van Lebak op kosten zou jagen en dus ten laste kwam van de bevolking; (2) het vertrek van Duymaer van Twist was aanstaande en van diens opvolger Ch.F. Pahud (1803-1873) had Dekker geen hoge verwachtingen, en (3) hij vernam dat zijn voorganger door vergiftiging om het leven zou zijn gekomen, waardoor hij nu ook begon te vrezen voor zijn eigen leven en dat van zijn gezin.

Het ging zijn meerderen allemaal veel te snel. Brest van Kempen reisde haastig af naar Rangkas-Betoeng om de assistent-resident tot de orde te roepen. Dekker vond echter dat hij niets dan zijn plicht had gedaan en noteerde de inmiddels beroemd geworden woorden: ‘Anders dienen dan ik te *Lebak* diende *kan* ik niet.’¹³ Zijn directe chef passerend, wendde hij zich tot Duymaer van Twist. De resident deed dat ook, waarna Van Twist de zaak voorlegde aan de Raad van Indië. Die gaf in sterk afkeurende bewoordingen het advies om Dekker uit zijn functie te ontheffen. Dus niet – zoals vaak wordt gedacht – te ontslaan. Van Twist volgde dit advies nu wél, maar

regelde tevens een overplaatsing naar de zo mogelijk nog moeilijker afdeling Ngawi, op Midden-Java. Dekker had vrijwel de hele maand maart moeten wachten op de beslissing. Aanvankelijk was hij geneigd zich te schikken. Toen echter tot hem door-drong dat hij op proef zou worden overgeplaatst, was de maat vol. Hij verzocht nog dezelfde dag 'eervol ontslag uit 's Lands dienst', uit gekrenkte trots, maar ook in de hoop als particulier wél toegang te krijgen tot de gouverneur-generaal. Deze zou hem echter bij herhaling audiëntie weigeren. De gang van zaken, inclusief de officiële briefwisseling, is op de voet te volgen in *Max Havelaar* zelf (p. 228-231).

Aldus kwam een eind aan de Indische loopbaan van Eduard Douwes Dekker. De 'Lebak-zaak' zou tot diep in de twintigste eeuw tot felle polemieken leiden. Wie had gelijk? Had Multatuli de waarheid in zijn *Max Havelaar* verdraaid? Wist hij te weinig van de 'inlandse' zeden en gebruiken? Had de assistent-resident Douwes Dekker onambtelijk en overhaast gehandeld? Er waren zeker argumenten die tegen zijn handelwijze pleitten; zo bleek bij nadere beschouwing dat zijn voorganger Carolus een natuurlijke dood was gestorven. Maar uit recent onderzoek is ook duidelijk geworden dat Dekker wel degelijk volgens de regels had gehandeld: juist tijdens zijn verlofperiode had de Tweede Kamer een wet aangenomen die Nederlandse ambtenaren gebod snel en doortastend op te treden tegen de herendiensten in Nederlands-Indië, een vorm van uitbuiting die daar veelvuldig voorkwam en die een steeds groter probleem werd voor het gouvernement. Dit soort misstanden leidden immers tot onvrede onder de bevolking, en dat zou uiteindelijk gevaarlijk kunnen zijn voor het voortbestaan van de kolonie. Dekker was, zo blijkt uit bewaard gebleven aantekeningen uit zijn verloftijd, van deze verscherpte regelgeving uitstekend op de hoogte.¹⁴ Bovendien liet de Nederlands-Indische regering later dat jaar een onderzoek instellen naar de situatie in Lebak, en daaruit bleek dat de misstanden die de assistent-resident had gesignaleerd, daar inderdaad op grote schaal voorkwamen. Het gevolg was dat eind 1856 Wira Koesoema, demang (districtshoofd) van Parang Koedjang en een schoonzoon van de regent, werd verbannen. Karta Nata Negara zelf werd berispt.

Eduard Douwes Dekker kreeg van dit alles niets te horen, laat staan dat het leidde tot eerherstel. Voor de tweede keer was hij ambteloos in Nederlands-Indië. Een jaar lang zwierf hij met zijn gezin over Java. Hij werd geholpen door zijn vier jaar oudere broer Jan, die inmiddels een tabaksonderneming had, en probeerde intussen zelf aan werk te komen. In april 1857 verliet hij Nederlands-Indië. Hij liet vrouw en zoon bij zijn broer achter, en was niet aanwezig toen zijn dochter Nonni werd geboren.

Over de drie jaar na 'Lebak' is eigenlijk maar weinig bekend. Dekker is met de Overlandmail naar Europa gegaan, wat betekende dat hij de maandenlange zeereis om Afrika heen vermeed, en in plaats daarvan per stoomschip naar Suez reisde, om vervolgens over het Egyptische vasteland via Caïro naar Alexandrië te gaan en daar de boot naar Marseille te nemen. Een snelle route, maar ook een bijzonder dure manier van reizen, zeker voor een brodeloze ex-ambtenaar. Het wijst erop dat Dekker haast had – maar waarom? In Europa heeft hij nog twee jaar zonder zijn gezin rondgetrokken – met, naar het lijkt, een lichte voorkeur voor steden met een speelbank. In Nederland had hij nog schulden openstaan uit zijn verloftijd, zodat hij gedwongen

was in België of Duitsland te verblijven. Maar ook daar kwam hij in financiële problemen. Jan – teruggekeerd uit de Oost – hielp hem opnieuw, maar las hem tevens de les: het werd tijd dat hijzelf eens in zijn onderhoud ging voorzien. Tine zou zich immers binnenkort bij hem voegen. In september 1859 streek Dekker neer in Brussel, waar hij een zolderkamertje betrok in het eenvoudige logement Au Prince Belge.

GEHAVELAARD VAN ALLE KANTEN • Zelden zou de lucht boven de Nederlandse literatuur zo betrekken als in dat najaar 1859 te Brussel. Terwijl Dekker daar voorlopig even veilig was voor schuldeisers uit zijn verloftijd, wendde in Nederland Tine zich met de kinderen tot haar welgestelde, ‘gelovige’ zuster die getrouwd was met een Van Heeckeren tot Waliën. Ze stuurden Tine echter door naar haar zwager Jan Douwes Dekker, nadat er eerst stevig op haar was ingepreparaat om toch eens te scheiden van die gokkende en godslasterlijke nietsnut. Dan wilden ze misschien nog wel helpen. Dekker was woedend: ‘t Is vee, lieve beste – geloof mij, waar een zeker soort van godsdienst in ’t spel is, is het altijd zoo. ’t Is phariseesche huichelarij die altijd een sabbath bij de hand heeft om ’t schaap niet te helpen dat in de groeve ligt.’¹⁵ Diep gekrenkt dreef het hem naar de schrijftafel. Hoewel onzeker van zichzelf, *moest* hij toch iets kunnen verdienen met zijn pen.

Uit de papieren die hij had meegenomen uit Indië diepte hij *De eerlooze* op, het drama dat hij in Padang had geschreven, en begon het te bewerken. Het bleef weliswaar een nog onmultatuliaans product in opgeschroefde taal, maar het paste prima in het huiselijke, stichtelijke en luimig-realistische gezelschapsspel van de toenmalige Nederlandse literatuur. Hij had het ‘netjes en duidelijk overgeschreven en laten inbinden’.¹⁶ Nu zocht hij naar mogelijkheden om het opgevoerd te krijgen en hij deed daarom een beroep op relaties in de vrijmetselarij, waarbij hij zich in zijn verloftijd

had aangesloten. Langs deze weg kwam hij terecht bij de schrijver-jurist Jacob van Lennep (1802-1868). Dekker was zich ervan bewust dat ‘men in Holland, dom genoeg, dikwijls een vooroordeel [had] tegen menschen die frivole dingen schrijven’, en verlangde daarom op de affiches vermeld te worden als *Multatuli* (Latijn voor: ik heb veel gedragen).¹⁷ Zodoende hoopte hij de kans op herplaatsing als Indisch ambtenaar niet te verspelen. Maar ondanks allerlei positieve adviezen kwam het niet direct tot een opvoering; het stuk verscheen pas jaren later in druk, onder de titel *De bruid daarboven*.

Wel zou hij opnieuw een beroep doen op de broeders vrijmetselaars. Hij wilde, zo sprak hij zijn vrouw moed in,

van die gelegenheid gebruik maken om hun de geschiedenis van Lebak vóórteleggen. Men schrijft in de Couranten [...] veel over het slecht bestuur van Indie en over de vrees voor opstand, enz. Misschien zal het hunne aandacht trekken dat ik dat vroeger gezegd heb dan ieder ander. In 't kort, als ik nu met hen in aanraking kom zal ik beproeven mij een kring te scheppen die partij voor mij neemt.¹⁸

Tegelijkertijd hadden de wolken boven Brussel zich gevuld met wat Cd. Busken Huet jaren later Multatuli's *muzen* zou noemen: verontwaardiging en satire.¹⁹ Verontwaardigd was hij over het feit dat hij en zijn gezin gebrek leden, na het offer dat hij Indië had gebracht – als hij een jaar langer in 's lands dienst was gebleven, had hij recht gehad op een pensioen. Belangrijker was natuurlijk nog het onrecht dat de Indische bevolking werd aangedaan. ‘De Javaan wordt mishandeld’, luidde zijn telkens herhaalde stelling, zowel in *Max Havelaar* als in zijn latere boeken. De uitbuiting in de koloniën was niet alleen immoreel, maar ook onwettig. Want ook dat benadrukte hij steeds weer: de Nederlands-Indische wetgeving was op zichzelf niet slecht; het probleem was dat de wet niet werd gehandhaafd.²⁰ Het onrecht werd, met andere woorden, *gedoogd*. Die boodschap moest de wereld in. In één adem kon hij zo zijn optreden in Lebak rechtvaardigen, eer- en functieherstel voor zichzelf afdwingen en zich alvast kwalificeren als redacteur van een krant.

Ongetwijfeld speelde hier ook zijn persoonlijke eerezucht een rol. Zoals we hebben gezien gloeide hij als jongen al van trots, wanneer hij kon opkomen voor verdrukten. De middeleeuwse ridderhelden uit de romans van Walter Scott prikkelden zijn verbeelding. Napoleon was voor hem een recenter voorbeeld. Hij wilde zo graag een daad stellen. Maar ook Jezus zweefde hem voor ogen. Enerzijds spiegelde hij zich aan diens lijdensweg. Zo schreef hij later: ‘Er is maar één weg ten hemel: Golgotha. Wie er komen wil langs anderen weg, is 'n infame smokkelaar.’²¹ Anderzijds was hij doordrenkt met het Bijbelwoord en duidelijk geïnspireerd door Jezus-de-verkondiger, de profeet. Multatuli's favoriete stijlfiguur was de parabel, en het motto van zijn latere *Ideën* – Een zaaier ging uit om te zaaïen – ontleende hij rechtstreeks aan de man van Nazareth. In de keuze tussen Christus en Napoleon, met andere woorden: tussen de daad en het woord, tekent zich hét dilemma van zijn leven af, met als grondslag een diep gevoelde en allengs gegroeide onvrede over de bestaande maatschappelijke verhoudingen, over wat achttien eeuwen christendom van de wes-

terse wereld hadden gemaakt. In het bijzonder richtte hij zijn pijlen op de christelijke burgerdeugd – vroom, braaf, zuinig, nederig, tevreden, matig – samengevat in het zinnendodende ‘fatsoen’. Die opvatting van deugd had weinig meer van de oorspronkelijke klassieke *virtus*: eer, moed, opoffering en talent.

Zo begon hij aan wat de beroemdste roman van onze literatuur zou worden. Soms zittend ‘aan een waggelend en smerig herbergtafeltje’, omringd door ‘goedmoedige maar tamelyk onaesthetische farodrinkers’ (*faro* is een zoetig Brussels bier) beneden in het logement, dan weer alleen op zijn kille kamertje. Regelmatig zat hij in een koortsachtige roes te werken, en had dan – naar eigen zeggen – nauwelijks door wat hij schreef. Dit gold in sterke mate voor Saïdjah en Adinda, het verhaal dat in meer dan één opzicht de kern van het boek is. Toen Multatuli van de eerste versie een netschrift maakte – het manuscript dat hier wordt gepresenteerd – kwam het Saïdjah-verhaal hem tijdens het overschrijven voor als ‘nieuw’ en kreeg hij er alsnog ‘tranen bij in de oogen’.²² Tegenover Jacob van Lennep zou hij later opmerken ‘dat ik niet schrijf wat ik wil, en geleid word door ik weet niet wat’, eraan toevoegend: ‘Wordt dat beter door oefening? Of is ’t een organieke fout?’²³

Tussendoor vloeide hem zijn eigenlijke debuut uit de pen: ‘Geloofsbelijdenis’, een parabel die beter bekend is als ‘het lystermandetje’. In november 1859 verscheen het onder zijn nieuwe pseudoniem in het vrijdenkerstijdschrift *De Dageraad*. De strekking is dat het niet gaat om de vraag of God bestaat; het gaat erom zélf het goede te doen. Hij bedoelde het vermoedelijk ook als repliek aan zijn broer Jan, die hem af en toe de mantel uitveegde, en die als geloofstwifelaar op het blad was geabonneerd.

Ook na voltooiing van het *Havelaar*-manuscript was Dekker niet overtuigd van zijn talent. Wat hij nog niet zag, was dat dit talent juist school in de ongedwongen stijl die zo kenmerkend was voor zijn brieven en in het mozaïek-achtige. Al in 1845 had hij daarover aan Tine geschreven: ‘Schrijf mij toch vooral of mijne manier van schrijven u bevalt; ik gooi alles door elkander, ik weet dat wel, het is omdat ik niet zoozeer met u spreken, als wel praten wil, met ernst er tusschen.’ Hij noemde het toen zelfs ‘gerammel’ of ‘hutspot’.²⁴ Juist die *praatstijl* maakt dat hij de lezer van 150 jaar later nog zo nabij is. Deze indruk wordt door deze editie van het netschrift nog eens versterkt: men kan nu meelesen en -leven met de schrijver zelf op zijn Brusselsse zolderkamertje.

Dekker hield zijn vrouw Tine voortdurend op de hoogte van de vorderingen tijdens het schrijven. Veel brokstukken en documenten lagen al klaar, als een ‘Pak van Sjaalman’. De vondst van dit najaar was vooral de compositie, en dan in het bijzonder de raamvertelling met de koffiemakelaar Batavus Droogstoppel en zijn entourage, die uit dat pak een boek samenstellen, zogenaamd over de koffiehandel. Vroegere twijfels of hij zijn verhaal wel goed onder woorden zou kunnen brengen, waren verdwenen, zo schreef Dekker aan zijn vrouw: ‘Alles is weêr *aufgesprudelt* en wat dat aangaat, kan mijne pen mij niet volgen. Ik hoop den stijl zuiver en goed te maken en over het geheel (kassian als het misliep!) maar over het geheel geloof ik dat mijn boek opgang maken zal en moet!’²⁵ Na een incubatietijd van ruim drie jaar groeide uit de gefrustreerde ambtenaar de schrijver-polemist. Via Tine bleef ook zijn sceptische broer Jan van de zaak op de hoogte, want die had zich intussen – net als

Multatuli schrijvend aan zijn *Max Havelaar*, getekend door Johan Braakensiek (1890)

eerder in Indië – ontfermd over Eduards gezin. Als tabaksondernemer had hij zoveel verdiend, dat hij een huis kon laten bouwen in het Haagse Willemspark. Intussen verbleef hij op zijn buiten te Brummen.

Medio oktober 1859 schreef Eduard Douwes Dekker aan zijn vrouw:

Lieve hart mijn boek is af, mijn boek is af! Hoe vind je dat? Ik moet nu copieren maar het *boek* is *af*. En *ik* sta U borg dat het opgang maakt. Het zal als een *donderslag* in het land vallen dat beloof ik je. [...] Ik ben zoo blij als een engel. – Vraag aan Jan of hij mijn boek wil laten drukken, onverschillig of hij den inhoud goedkeurt? [...] Vraag hem of hij mij helpen wil mijn boek gedrukt te krijgen voor eigen rekening. [...] Je hebt nooit zoo'n boek gelezen. Je zult in het begin

niet weten waar het heen moet maar als ik zoo vèr ben dat het publiek het drankje moet slikken, heb ik gezorgd dat men het niet uit de hand kan leggen.²⁶

De vorm die hij voor zijn straoefening had gekozen, was de roman. Daarin verpakte hij zijn aanklacht, zijn 'memorie van grieven', zoals hij het ook wel noemde. Een officieel klachtschrift over Indisch wanbestuur, zo legde hij Tine uit, zou niemand lezen, 'maar ik begin als een gekke roman, los en luchtig en zeer langzaam haal ik het lijntje in, zoodat het slot eigenlijk donder en bl. is'.²⁷ Het boek was dan ook bedoeld als pamflet om – zoals hij later schreef – 'eene manifestatie in het leven te roepen ten gunste van de zaak die ik voorsta en waaraan ik mijn bestaan en 't welzijn van mijn gezin heb ten offer gebragt'.²⁸

De inhoud is bekend: hij beschreef nauwkeurig, hoewel (uiteraard) gekleurd, zijn eigen belevenissen als assistent-resident van Lebak, gevat in een raamvertelling. Op zichzelf een bekend procédé, maar het gaf Dekker wél de gelegenheid Batavus Droogstoppel ten tonele te voeren, misschien wel het best geslaagde romanpersonage uit de Nederlandstalige literatuur. Alle opgekropte ergernis over de benepen Nederlandse koopmans- en domineesgeest kon hij nu op satirische wijze de vrije loop laten. De prozaische beurshandelaar Droogstoppel en de bevlogen idealist Havelaar zijn in alles antagonisten, niet in de laatste plaats wat betreft de werking van kunst en verbeelding (vooral p. 104-114). Ook via Havelaar sprak Dekker over allerlei (Hollandse) culturele eigenaardigheden, zoals het houden van 'beredderen' voor ijver (p. 52), het misplaatst dedain van blanken tegenover mensen met een andere huidskleur, i.c. 'liplappen' (p. 70-72) of het zielknellend keurslijf van een baan (p. 117-118). Hier geldt evenzeer wat Huet later zou zeggen naar aanleiding van *Woutertje Pieterse* (waaraan Multatuli in die tijd vermoedelijk al was begonnen): 'Multatuli stelt het triviale onzer menselijke natuur in een schreeuwend licht, opdat wij met de hand op het hart ons des te ernstiger zouden afvragen: Ben ook ik welligt zulk een zedelijk monster?'²⁹ Voor het Indische deel veranderde Dekker de namen van de hoofdrolspelers: de assistent-resident zelf werd Max Havelaar, zijn voorganger Carolus veranderde in Slotering en resident Brest van Kempen heette voortaan Slijmering, die 'Het. Zo. Druk. Had.'

Echt af was het boek natuurlijk nog niet. Multatuli gaf zelf al aan dat hij nog moest overschrijven. De eerste versie is bijna helemaal verloren gegaan, maar uit de weinige overgeleverde stukjes in brieven aan Tine blijken nogal wat verschillen met het netschrift. Zou dat voor de rest minder geweest zijn? Aan het resultaat is in ieder geval te zien dat hij uiterst nauwkeurig te werk ging. Zo'n vijftien bladzijden per dag schreef hij over, zo meldde hij Tine; dan kreeg hij last van zijn ogen en kramp in zijn vingers. De definitieve versie valt op door het fijne, kleine schoonschrift. Gewoonlijk schreef hij ruimer en met dikkere halen en strepen. Het is niet ondenkbaar dat hij, zoals wel vaker voorkwam, de inkt heeft verdund. Reeds Van Lennep klaagde over 'de bleeke inkt' en 'de kleine letters', die hem bij het lezen zoveel inspanning hadden gekost.³⁰ Aan zijn vrouw schreef Dekker dat hij voor een potje inkt 10 cent had moeten lenen. Ook het papier was toentertijd zeer duur; toen de schrijver E. du Perron later het handschrift onder ogen kreeg, viel hem het ontbreken van enige marge al

op. Het lijkt er daarom alleszins op dat de armlastige Dekker bij het kopieerwerk inkt en papier heeft willen uitsparen. Een enkele keer verslapte kennelijk, om welke reden ook, zijn aandacht en maakte hij wat dikkere halen of liepen letters dicht. Enkele voorbeelden: de woorden 'Als' en 'aantekweken' (p. 48), 'Elsler' en 'leelijk' (p. 110), 'Vervloekt' en 'tot' (p. 227).³¹ Ook bepaalde correctiehoofdletters zijn opvallend dikker: 'Dit' (p. 52), 'Daar' (p. 91) of 'Maleyers' (p. 100).³² Toch zijn de plaatsen waar Dekker wat meer inkt gebruikte zichtbaar uitzonderingen. Behalve aan het eind, waar hij bij zijn oproep aan de koning zijn inktzuinigheid evident heeft laten varen.

Een goed voorbeeld van Dekkers gewone gebruiksschrift vormt de relatief grote correctie op p. 215. Daaraan, en aan het slot is te zien hoe anders het manuscript eruit zou hebben gezien, indien hij niet zo had hoeven te besparen op inkt en papier. Op de armoedige omstandigheden waarin het boek tot stand kwam, heeft de immer ironische Dekker zelf een toespeling gemaakt in het laatste artikel van het contract dat Droogstoppel sluit met Stern. Daarin wordt Sjaalman bedacht met 'een riem papier [500 vel druks], een gros pennen, en een kruikje inkt' (p. 34).

Bij zijn zoektocht naar een uitgever schakelde Dekker zijn broer Jan in. Dat was wel begrijpelijk; deze had hem al meermalen uit zijn financiële problemen geholpen, en beschikte bovendien over contacten in de uitgeverwereld. Toen het netschrift in Brummen aankwam en werd (voor)gelezen, moet Jan zwaar onder de indruk zijn geraakt van Eduards schrijverskwaliteiten. Hij richtte zich tot F.C. Günst, uitgever van *De Dageraad* – waarop Jan zoals gezegd was geabonneerd – en stuurde Eduard een soort begroting.³³ Het had dus maar weinig gescheeld of *Max Havelaar* was, zoals veel van Multatuli's latere werk, in vrijdenkerskring ter wereld gebracht. Maar Multatuli wilde zelf dat het eerst bekeken zou worden door Jacob van Lennep, die zijn toneelstuk al positief had beoordeeld.

Van Lennep, die al vaker had gehoord over wanbestuur in Indië, was onmiddellijk onder de indruk van de lectuur: 't Is bl... mooi, ik weet het niet anders uit te drukken.'³⁴ Blijkbaar was *bliksems* destijds nog een te onfatsoenlijke krachtterm, maar het dekte perfect de vuurgevaarlijke lading die Van Lennep in het boek meende te zien. Meteen trok hij dan ook het initiatief naar zich toe. Hij liet weten dat zo'n meesterwerk niet hoorde te verschijnen 'bij een boekwurm van slechte reputatie; [...] dan werd zijn werk verward met de schotschriften, die bij zulk volkjen uitkomen'. En dus moest Dekker zich niet wenden tot een marginale, geradicaliseerde uitgever als Günst – maar tot een 'fatsoenlijken boekverkooper'.³⁵ Daartoe beval Van Lennep de man aan die ook zijn eigen boeken op de markt bracht: J. de Ruyter, uitgever te Amsterdam. Van Lennep ontraadde overigens het publiceren van namen en data, waardoor het te veel een geschiedenis zou worden, 'dat schade doet aan 't effekt'.³⁶ Het moet in de gesprekken die volgden een belangrijk twistpunt zijn geweest. Multatuli: 'Juist, het weglaten der data maakt M.H. tot een *roman*. – maar *het is geen roman*. 't Is eene *geschiedenis*. 't Is eene *memorie van grieven*, 't Is eene *aanklagt*, 't Is eene *sommatie!* En dat dit alles in den beginne op een roman *lijkt*, is slechts om 't ding verkoopbaarder te maken dan verwacht worden kan van iets *officieels*.'³⁷

Van Lennep begon echter alvast – zoals hij Dekker in januari 1860 liet weten –

‘met roode inkt, de noodige aanwijzingen te doen van hetgeen in blanko gelaten moet worden’.³⁸ Eigennamen werden geschrapt en plaatsnamen en jaartallen ingekort. Bovendien werden veel cursiveringen ongedaan gemaakt, de retorische regieaanwijzingen die zo kenmerkend zijn voor Multatuli, ook in zijn latere werk. Fijntjes voegde Van Lennep aan zijn opmerking toe: ‘zoo blijft uw h.s. ongeschonden’. Diezelfde brief bevat Van Lenneps verzoek om hem te autoriseren inzake het kopijrecht. Multatuli, die even argeloos kon zijn als agressief, stond het per kerende post af voor 500 gulden. Vermoedelijk heeft Van Lennep vanaf dat moment gewerkt met een andere, *paarsrode* inkt.³⁹ Die correcties zien er over het algemeen minder net uit. Ongeschonden hoefde het handschrift immers niet meer te blijven: Van Lennep kon het nu als zijn eigendom beschouwen. De eerste correctieronde was het meest ingrijpend. Opvallend is dat Van Lennep, die aanvankelijk Lebak tot ‘L...’ had gereduceerd, hiervan in de tweede ronde consequent ‘Leb...’ maakte, wat het toch wel herkenbaarder maakt. Men kan beide rondes waarnemen op één pagina, zelfs binnen één woord, bijvoorbeeld op p. 38 of 173. Maar ook op de andere bladzijden zijn ze dankzij de kleurverschillen goed te volgen.

Het leek allemaal zo welwillend, maar in feite had Van Lennep, die als ‘liberaal protestant’ in de Tweede Kamer had gezeten, bijbedoelingen: hoewel hij het boek zeer goed vond, wilde hij ervoor zorgen dat de politieke gevolgen ervan werden beperkt. Met zijn correcties probeerde hij het boek te plaatsen in de traditie van de achttiende-eeuwse brievenroman. Ook hoopte hij zodoende de kans op aanklachten wegens diffamatie te verkleinen. Multatuli’s uitroep ‘O, dat men mij beschuldigde van laster!’ werd dan ook door Van Lennep geschrapt. (p. 204) Aardig detail: de naam van de inlandse regent, Karta Nata Negara, had Dekker zelf al door puntjes vervangen, maar die van Wira Koesoema, de demang van Parang Koedjang, schreef hij voluit (p. 52, resp. 92). Van Lennep schrapte de laatste, maar in de latere, door Multatuli zelf bezorgde drukken werd juist de regent voluit genoemd, en de demang niet. Van Lennep wilde ook het befaamde slot verwijderen, met zijn krijgshaftige taal en aanroeping van koning Willem III. Maar daarmee weigerde Dekker in te stemmen, zo schreef hij Van Lennep: ‘t Is er meê als de paradijsvogel. Het heele dier is om dien staart geschapen.’⁴⁰ En aan een medevrijmetselaar en goede bekende van de editeur liet Dekker weten: ‘Mijne *aanvalspolitiek*, mijn *aposteltoon* is het beste wat ik aan boord heb, – het *eenige* misschien, – en dat moet ik nu in zee gooijen om te blijven leven!’⁴¹ Een ander middel om de invloed van het boek te beperken – maar daar kwam de schrijver pas later achter – was de prijs: er werd alleen een dure uitgave van gemaakt, en tot zijn dood toe zou Van Lennep zich blijven verzetten tegen een zogeheten volksuitgave.

Hoe aanvechtbaar Van Lenneps handelwijze ook mag zijn geweest, ook Dekker zelf heeft zich in de maanden die aan het verschijnen van het boek voorafgingen wel eens erg wendbaar opgesteld. Niet voor niets had hij Van Lennep erbij betrokken; die hoorde tot de gevestigde elite en beschikte over connecties. Inderdaad waarschuwde hij per ‘amice-briefje’ de minister van koloniën, J.J. Rochussen. De inhoud zou in de opgetogen woorden van Dekker neergekomen zijn op: ‘er hangt je een verd... donderbui boven het hoofd!’⁴² Rochussen wilde hem wel helpen, maar niet

tegen elke prijs. Er volgden onderhandelingen met het manuscript als inzet. Dekker wilde afzien van publicatie als men hem tot resident op Java zou benoemen, een voorschot zou verstrekken en hem ‘Ned. Leeuw’ wilde geven. Overvraagde hij bewust, om vervolgens nóg meer een martelaar te schijnen? Anderzijds ging het hem primair om de Javanen en zijn gezin. Beide doelen waren ook gediend met een goede positie en alsnog een goedkeuring van *zijn* aanpak. Vanuit dat gezichtspunt was dit dan ook geen chantage. Daar kwam bij dat Multatuli had gelezen dat Brest van Kempen intussen wél een lintje had gekregen. Maar toen de correspondentie in de jaren 1890 openbaar werd en Multatuli uitgroeide tot de held van Lebak, was de reactie van de socialistische voorman F. Domela Nieuwenhuis (1846-1919) voor velen toch typerend: ‘Ik had het boek wel in den hoek willen trappen en kon niet voortlezen.’⁴³

De regering ging niet op Dekkers eisen in. Van Lennep redigeerde daarom ijverig voort – waarbij moet worden opgemerkt dat hij niet alleen *schrapte*. In deze facsimile kan men zien dat sommige correcties werkelijk verbeteringen waren. Ook de door hem aangebrachte hoofdstukindeling betekende geen achteruitgang, hoewel Multatuli vond dat het ‘onverwachte van den overgang den lezer wakker houdt of... maakt’.⁴⁴

Op 14 mei 1860 kon de uitgever adverteren:

Bij J. de Ruyter, boekverkooper, op den Dam bij de Kalverstraat, is heden uitgegeven:

MAX HAVELAAR

of de

Koffij-veilingen

der

Nederlandsche Handel-Maatschappij,

door Multatuli, 2 Deelen

à f 4.

Vier gulden was toen het weekloon van een arbeider. Alleen de welgestelden konden zich de aanschaf veroorloven. Maar op dat moment maakte Eduard Douwes Dekker, voortaan beter bekend als Multatuli, zich daar nog geen zorgen over. ‘Ik heb mijn Max, ik heb mijn Max! Hartelijk dank voor al de zorg,’ schreef hij Van Lennep.⁴⁵ Er vielen hem wel wat ingrepen op, maar in zijn enthousiasme maalde hij er niet om. Voor jaren van armoede had hij zich eindelijk gerevancheerd. Hij verzocht Van Lennep hem vooral op de hoogte te houden van de reacties, met name die van de koning, die hij een exemplaar had doen toekomen.

Al snel maakte Multatuli kennis met wat hem de rest van zijn leven zo zou ergeren: hij hoorde van iedereen dat hij zo *mooi* schreef, maar verder deed men niets. Of hij daar gelijk in had, is zeer de vraag, maar het is wel een klacht die hij in al zijn volgende boeken en in zijn brieven zou blijven herhalen. Bovendien, zo vond hij, legden zijn lezers de strekking verkeerd uit: liberalen zagen er bijvoorbeeld een pleidooi in tegen het Cultuurstelsel. Geërgerd schreef hij Van Lennep dat het niet ging om de vraag ‘Welk *systeem* is het beste? Maar: *hoe staan de zaken, – wat geschiedt er?*’ Het

achterhalen van de waarheid, het benoemen van de feiten: dat was voor hem de basis van goed bestuur. ‘De Indische huishouding is in eenen staat van bederf, niet door verkeerde *wetten* maar door verkeerde *uitvoering*. Er heerscht een geest van – mijn God, ’t staat immers in mijn boek!’⁴⁶ Maar het uitblijven van besprekingen door de belangrijkste kranten zat hem aanvankelijk nog het meest dwars: ‘Zijn ze bang mijn boek te trouwen in gemeenschap van oproerigheid?’⁴⁷

Door dit alles verloor Multatuli, die zich nog steeds in Brussel bevond, zijn geduld. Op 3 juni, een maand na het verschijnen van *Max Havelaar*, deelde hij Van Lennep mee dat hij naar Nederland wilde komen om zelf zijn zaken te behartigen. Onderdak was al geregeld: een Haagse hotelhouder bij wie hij sedert zijn verloftijd nog in het krijt stond, had hem na lezing van de *Havelaar* zelf uitgenodigd. ‘Ik wil naar Holland. Ik zal noch den Koning, noch ’t Ministerie noch de Kamers, noch de natie rust laten.’ Als politiek en pers niet in beweging kwamen, werd het tijd dat hij ‘den Acheron’ (onderwereld) wakker schudde. ‘Ik zal ’t doen, Ik zal ’t doen!’⁴⁸ Van Lennep probeerde hem te weerhouden. Hij schreef dat De Ruyter in minder dan een maand al vierhonderd exemplaren van *Max Havelaar* had verkocht.

Wat drommel zult gij nu in Den Haag gaan doen? Een standjen schoppen aan den Minister? Pamfletten schrijven? Klagten aanheffen! En dit op een oogenblik nu er noch koning noch II kamer in den Haag is? Wat zal dat een of ander helpen? Den Javanen niets, en U misschien in de kast [gevangenis], waarna men zeer licht kans zal zien een paar attesten van geachte geneeskundigen te bekommen, dat gij bezocht zijt door een-Javanen-*beschermings-manie* en noodwendig naar Meerenberg [een bekend gesticht bij Haarlem] gevoerd moet worden. [...] In ons zoo-genaamd ‘bezadigd Nederland’ hebben de menschen te veel lauw water geïmbeerd [= gedronken], om zóó door eenige vonken bruischend vuur te worden aangestoken.

Dat de oprichter van de Amsterdamse Duinwaterleidingmaatschappij – ook dat was Van Lennep – er toch niet helemaal gerust op was, zal nog blijken. In ieder geval voelde de oude schrijver dat hij om Multatuli rustig te houden iets kenbaar moest maken van zijn eigen positie. Hij had hem en zijn gezin geholpen, en dat had hij van harte gedaan. Evenzeer had hij ertoe bijgedragen diens ‘klachten en bezwaren waereldkundig te maken’. Maar ‘ik zal nooit een enkele cent uitgeven om mij medeplichtig te maken aan handelingen die ik zou moeten afkeuren’. Hij besepte zeer goed dat Multatuli zijn gezin had opgeofferd aan plichtsbesef – maar hij wist ook dat zijn protegé er geen been in zag anderen datzelfde lot te laten ondergaan. En daarvoor bedankte Van Lennep toch. Hijzelf, ook een gezin hebbend, had immers geen ‘eed gedaan de Javanen te beschermen’. Hij begreep Dekkers frustratie, maar ‘zelfs geen Javaan kan vergen, dat gij meer doet dan gij *gedaan hebt*’.⁴⁹

In eerste instantie bond Multatuli in, maar op 13 juni begon hij weer te klagen. Ditmaal omdat De Ruyter hem geen recensies doorstuurde. Zo kon hij zich toch niet verdedigen? Op deze manier *moest* hij wel naar Holland.⁵⁰ Twee dagen later kwam hij inderdaad, en merkte tot zijn verwondering én genoegen dat hij het gesprek van

de dag was. Hij zon nu op een 'nationale inschrijving' om hem financieel te redden en zag graag dat De Ruyter Indië behoorlijk van Havelaars voorzag. Er waren tot dan toe maar dertig exemplaren verscheept!⁵¹

Intussen waren de eerste besprekingen verschenen. Over het algemeen waren ze welwillend tot zeer lovend, al hadden de recensenten weinig begrip voor het opruiende slot. Multatuli zelf was het meest in zijn schik met een tweedelige bespreking in het toonaangevende cultureel-politieke tijdschrift *De Gids*, waarvan het eerste deel in juli verscheen. Het was geschreven door de bekende indoloog prof. P.J. Veth. 'Dat is een advocaat!', schreef Multatuli dolgelukkig.

Die recensie is mij borg dat ik mijn zaak winnen zal. 't Is prachtig in een woord. En het boek, en de zaak worden verheven boven de wolken, en op een manier die aantoon, dat ik niet alleen sta. [...] Het is onbeschrijfelijk mooi, ferm enforsch. [...] Na zulk een recensie kan men mij niet meer in den steek laten.⁵²

De publieke belangstelling rond de *Havelaar* steeg exponentieel. De kranten stonden er vol van. De auteur werd overal herkend, met ontzag behandeld en openlijk bewonderd, tot aan handkussen toe. Het wedervaren van Tine en 'kleine Max' waren onderwerp van gesprek. Uitgevers toonden belangstelling en van een van hen kon hij zelfs zomaar duizend gulden lenen. Hij werd benaderd voor een Engelse vertaling. Omdat De Ruyter naar zijn zin niet voldoende adverteerde, deed hij het zelf. Tevergeefs vroeg hij hem om nu de hele voorraad Havelaars naar Indië te verscheppen en een volkseditie op te leggen.⁵³ Om zijn populariteit verder uit te buiten, gaf hij Tine geld en instructies om in Brussel vijfhonderd portretten te laten maken met daaronder slechts 'MAX HAVELAAR', en verklaarde: 'Ze moeten gehavelaard worden van alle kanten.'⁵⁴

Multatuli ging ervan uit dat ook de Tweede Kamer niet meer om hem heen kon – een mening die versterkt werd toen hij in de kranten van eind september las dat zelfs het parlement zich inderdaad met hem had beziggehouden. De liberale afgevaardigde Van Hoëvell, die al jaren opkwam voor de Javaan en opponeerde tegen het Cultuurstelsel, sprak over 'een zekere rilling' die de laatste tijd door het land was gegaan, 'veroorzaakt door *een boek*'. Hij wilde geen oordeel uitspreken, maar 'wijzen op het feit, dat door dat boek groote ongerustheid, ja ik durf zeggen verontwaardiging, in veler gemoed in dit land is ontstaan.'⁵⁵ Dezelfde Van Hoëvell probeerde hem te winnen voor het liberale kamp en steunde hem in zijn streven naar een volksuitgave.⁵⁶ In het najaar van 1860 stond Multatuli twee keer kandidaat voor een zetel in de Tweede Kamer: eerst voor Tiel, en twee weken later – buiten zijn medeweten – in Leeuwarden. (In Tiel kreeg hij 9 van de 945 stemmen en in Leeuwarden 10 van de 1656.)

In oktober vroeg Multatuli Van Lennep op de man af om te breken met De Ruyter, zodat het boek veel ruimer verspreid kon worden. Maar het probleem zat niet bij de uitgever. Laconiek, maar overduidelijk, reageerde dezelfde man die hem zo welwillend had geholpen: 'Wie een huis koopt heeft het recht het te verbouwen zonder den verkooper te raadplegen'.⁵⁷ Multatuli overlegde daarop met professor Veth. Publieke-

lijk had hij de *Max Havelaar* geprezen en het bestempeld tot 'meer eene *daad* dan een *boek*'.⁵⁸ Hij verweet hem ronduit dat het van meet af aan zijn 'toeleg is geweest dit boek [...] *onschadelijk* te maken'. Veth drong aan op 'onbelemmerde verspreiding eener onkostbare tweede uitgave', ook in Indië.⁵⁹ Daar zou men overigens niet onkundig blijven van de 'opgang' die het boek in Nederland maakte en waarvan het *Bataviaansch Handelsblad* de oorzaak aldus omschreef: 'Dat boek is meer dan een boek – het is *een mensch*. [...] waar Gij het *boek* opent, ligt ook de *ziel* van den schrijver geopend voor U; want boek en schrijver zijn één.'⁶⁰ Van Lennep gaf echter geen krimp. Wel verscheen er medio november een tweede, even dure druk. Steeds meer voelde Multatuli zich bedrogen in Jacob van Lennep als vaderlijke vriend, boekbezorger, maar óók als zaakwaarnemer. Om het kopijrecht terug te krijgen schakelde hij een advocaat in en begon een rechtszaak.

Begin 1861 verschenen er beschuldigingen in de pers. Multatuli zou in *Max Havelaar* de waarheid geweld hebben aangedaan, in het bijzonder inzake de vergiftiging van zijn voorganger. Hijzelf zat daar niet zo over in; de verdenking van vergiftiging was in Indië al ernstig genoeg. 'Ik wensch mij veel zulke tegenstanders,' schreef hij Tine.⁶¹ Het probleem zat hem, zo vond hij althans, vooral in zijn sympathisanten: 'Als mijne vrienden maar half zoo doorzettend waren als mijne vijanden was ik klaar'.⁶² Daarom had hij ook zo'n hekel aan de zogeheten 'mooi-vinders', die hij de rest van zijn leven zou trakteren op een diep gemeend: 'Publiek, ik veracht U'.

In mei 1861 diende dan eindelijk de rechtszaak tegen Van Lennep, en die trok veel publiciteit. De meeste kranten hadden – net als Veth – heel goed in de gaten dat Van Lennep een volkseditie wilde verhinderen. Maar Van Lennep won het geding, ook in hoger beroep. Zijn reputatie was echter beschadigd, en daarom vond hij het nodig om begin 1862 publiekelijk opening van zaken te geven. Veths verdenking bleek maar al te juist. Van Lennep wenste niet mee te werken aan verspreiding van Multatuli's boodschap onder 'het onbeschaafde en onverlichte gedeelte van het volk'. Nooit zou hij hem 'ter zijde staan, waar 't handelingen gold, die onrust, ontevredenheid, oproer konden verwekken'. Hij wilde het boek per se niet verlagen tot een pamflet ter 'verspreiding in tokos en kroegen, tot een opwekking der verhitte verbeelding van opiumschuivers en jeneverdrinkers'. En hij besloot:

Heb ik het mijn plicht als Nederlander geächt, uw boek ter kennis te brengen van de machtigen, de verstandigen en beschaafden onder onze Natie, hier en in Indiën, ik zoû rekenen dien plicht overtreden, ja, verraad jegends mijn Vaderland gepleegd te hebben, indien ik uw boek had doen strekken, om 't schuim dier Natie, hier en in Indiën, in beweging te brengen, om den moorddolk te doen wetten en de fakkel der vernieling te doen zwaaien en rampen zonder tal over het land mijner geboorte te storten.⁶³

Nu klinkt dat misschien overdreven, maar Van Lennep stond zeker niet buiten de samenleving. Het Europese revolutiejaar 1848 lag nog vers in het geheugen, de nieuwe grondwet moest nog beklijven en de onrust in de koloniën was bekend. Toen een andere uitgever in 1864 een poging deed om alsnog een volkseditie op de markt te

brengen, stuitte dat bij Van Lennep nog steeds op dezelfde bezwaren.⁶⁴ Pas na Van Lenneps dood (1868) en nadat het kopijrecht in andere handen was overgegaan (1874), zou het boek een veel ruimere verspreiding krijgen.

VERDER ZONDER HAVELAAR • Na het verschijnen van *Max Havelaar* was Multatuli weliswaar nog altijd ambteloos, maar niet meer brodeloos. Voortaan hoefde hij zijn manuscripten niet meer rond te venten bij jeugdvrienden. Uitgevers achtervolgden hem en smeekten bijna om kopij. ‘t Is een ware rage, ’t gaat tot in ’t komieke,’ schreef hij aan zijn vrouw. Thieme uit Arnhem had hem zelfs gezegd: ‘O, ik wou dat ik maar uwe particuliere briefjes had om uit te geven [...] gij hebt een schat in uwe pen.’⁶⁵

Toch was zijn werk niet voor alle uitgevers even geschikt. Achteraf gezien hoorde *Max Havelaar* tot zijn minst omstreden boeken. Zeker, er was discussie over de weergave van de feiten en over de vraag of Multatuli figuren als Brest van Kempen geen onrecht had gedaan. Maar over de *strekking* was men het over het algemeen wel eens. De inheemse bevolking moest goed worden behandeld, uit overwegingen van menselijkheid maar vooral ook uit welbegrepen eigenbelang: een tevreden kolonie zou niet snel in opstand komen, en daar was het moederland bij gebaat. Niet voor niets bevatte de koloniale wetgeving een flink aantal bepalingen om misbruik tegen te gaan. De boodschap van *Max Havelaar* was dat de wet niet werd nageleefd, iets wat door velen werd erkend; Multatuli was trouwens ook niet de eerste die daarop had gewezen. Gevoeliger voor sommigen was wellicht het portret van de Nederlandse samenleving in figuren als Batavus Droogstoppel – ‘die gemene dief minus de moed om in te breken’ – en dominee Wawelaar.⁶⁶ Maar het enige waarmee hij écht voor schandaal zorgde, was het opruiende slot van het boek, waarover Van Lennep al was gestruikeld. De boodschap van *Max Havelaar* kreeg echter in brede kring bijval.

Dat was veel minder het geval bij Multatuli’s volgende boeken. ‘Lebak’ bleef een belangrijke rol spelen, maar daarnaast waren er onderwerpen waarmee lezers meer moeite hadden, zoals de emancipatie en de godsdienst. De goede lezer had uit *Max Havelaar* al wel kunnen afleiden hoe Multatuli over het christendom dacht, maar voor veel ophef zorgden de passages over bijvoorbeeld dominee Wawelaar nog niet. Dat kwam vermoedelijk omdat de scherpste passage door Jacob van Lennep was verwijderd: de vragen van Frits Droogstoppel in het zestiende hoofdstuk aan de predikant.

Wat was licht vóór er zon was? [...] Wat zou er gebeurd zijn als Eva dien appel niet gegeten had? – Is mijn broêrtje verdoemd omdat hij voor den doop stierf? – Waar was de politie, toen Petrus Ananias en Saffirah liet doodvallen? – [...] Droeg Jezus kousen, en had hij een’ tulband op? – Hoe hoog is hij opgevaren voor hij aan den rand kwam van onze atmospheer, en waarheen ging hij verder? [...] Hoe maakte men het met de nalatenschappen van de menschen die opstonden uit hunne graven? [...] Wat is de bezigheid van een opperwezen, bij volmaakte

natuurwetten? [...] Hoe weten wij dat God groot is, als wij Hem niet begrijpen?
[...] Hoe kwam Noach aan een paar ijsbeeren voor de ark? – Van waar kwamen
de menschen die Kaïn niet mogten doodslaan? – Wat gebeurt er als twee geloovigen
tegen elkaer inbidden? (p. 181-182)

Toen Multatuli in 1874-1875 de vierde druk verzorgde, beschikte hij niet meer over het handschrift, en daarom kwamen de vragen van Frits niet in de latere uitgaven terecht. Ze verschenen pas in 1949 in druk, toen Garnt Stuiveling een teksteditie van *Max Havelaar* verzorgde naar het (inmiddels teruggevonden) handschrift, maar in de 'gewone' uitgaven ontbreken ze nog altijd.

Dit gemis heeft Multatuli in zijn overige werk meer dan gecompenseerd. In 1861 verscheen in *De Dageraad* zijn 'Gebed van den onwetende', een lang gedicht dat eindigde met de beroemde regel: 'De vader zwygt... O God, er is geen God!' Het 'Gebed' zou de hymne worden van generaties vrijdenkers. Maar Multatuli zou nog verder gaan. Zit er in de slotregel van het 'Gebed' nog een zekere twijfel besloten aan het bestaan van een opperwezen, in de jaren die volgden verloor hij zijn geloof voorgoed. Vooral in zijn zeven bundels *Ideën*, verschenen tussen 1862 en 1877, moest de (christelijke) religie het ontgelden. 'Geloof is bygeloof,' schreef Multatuli in Idee 354, en in een aantekening bij Idee 233: 'Vóór 't Geloof geselen kon, en wurgen en branden, moest het de mensen vooraf krankzinnig maken.' God was overbodig: 'Er is slechts één mysterie: het *zyn*. De rest volgt vanzelf uit de *eigenschappen* van het *zyn*.' (Idee 175) Alles daarbuiten, de metafysica, doopte hij met het sindsdien ingeburgerde woord 'buiten-issig'.

Toen hij in 1862 zijn *Ideën*-plan lanceerde, richtte hij zich aldus tot zijn uitgever: 'Ik heb het *idee* dat ik u met mijne idéén voortdurend aan den gang kan houden [...] Ik heb mijn ziel vol donder en bliksem. Dat zal je zien.'⁶⁷ Zijn belangrijkste werk na de *Havelaar* duidde hij ook wel aan als 'de 'Times' van mijn ziel'.⁶⁸ Hij maakte Nederland bekend met de systematische twijfel; niet voor niets opent de eerste bundel met: 'Misschien is niets geheel waar, en zelfs dát niet.' Hij waarschuwde voor elke vorm van orthodoxie of dogmatiek. Niet naar boven moest onze blik gericht zijn, maar om ons heen én op onszelf. In lijn met de Verlichting luidde zijn regelmatig terugkerende stelling: 'Genot is Deugd'.⁶⁹ Altijd, zo schreef hij, roepen de 'vromen' op om weg te werpen wat behaagt, om het vervolgens zelf op te rapen. Vanuit een emotioneel, maatschappelijk besef van recht en menselijkheid liet hij zich kennen als een meedogenloos ontmaskeraar van schijnheiligheid en onzin. Hoewel verbitterd over 'Indië', geloofde hij in 1875 toch wel 'dat m'n geschriften heilzame beweging hebben uitgewerkt op zedelyk en godsdienstig... laat me liever zeggen op *intellektueel* gebied'.⁷⁰ Zo deed Multatuli opnieuw een rilling gaan door het land, waarvan nageenog de gehele bevolking niet alleen bij een kerkgenootschap hoorde, maar ook daadwerkelijk de kerk bezocht.

Nauw verbonden hiermee is wat Multatuli over de zeden en de positie van de vrouw verkondigde. Hij schreef daarover uitvoerig in zijn zeven bundels *Ideën* (1862-1877), die hij als zijn hoofdwerk beschouwde. 'Geen wet was ooit zo klein-geestig en barbaars als de zeden,' stelde hij vast (Idee 192). 'De wet, hoe ze ook de

vrouw mishandelt, blijft haar toch altyd beschouwen nagenoeg als minderjarige, of als iemand die onder curatele staat... de zeden maken de vrouw tot slavin.' En over de vraag wie er in de maatschappij moest 'heersen', schreef hij in Idee 181:

- 't Antwoord is zeer eenvoudig: er wordt niet geheerst.
- Goed, maar... wie behoort het meest invloed te hebben?
- Wel... die 't verdient.
- Nog eens goed, maar... wie verdient het?
- Wie 't meest ontwikkeld is als *mens*. De geslachtsdelen hebben hiermee evenmin te maken als de kleur van 't haar.⁷¹

Deze woorden waren, in een eeuw dat de vrouw inderdaad 'als minderjarige' werd beschouwd, revolutionair.

Dat was ook het geval met zijn teksten over de werklieden, zoals de arbeidersklasse destijds werd genoemd. In zijn lange Idee 451, opgenomen in de tweede bundel *Ideën* (1864), pleitte Multatuli gepassioneerd voor armoedebestrijding en volkswikkeling, alsmede voor algemene verkiezingen in een tijd dat het (actief) stemrecht was voorbehouden aan een kleine groep mannen die voldoende belasting betaalden (de census): 'Algemene verkiezingen dus. Afschaffing van den census, die bespottelyk is, én in principe én in toepassing.' In hetzelfde Idee pleitte hij ook voor het vrouwenkiesrecht: 'Als we door slecht bestuur oproer krygen, of oorlog, of watersnood, lyden zy toch ook onder die rampen.'⁷²

Het leverde Multatuli veel aandacht op, en een kleine schare fanatieke volgelingen onder vrouwen en arbeiders, maar het grote publiek beschouwde hem steeds meer als een onruststoker met hoogst schadelijke denkbeelden. Domela Nieuwenhuis zag hem daarentegen als een 'revolutionair naar binnen toe'. Met zijn werk droeg hij sterk bij tot de totstandkoming van de Nederlandse arbeidersbeweging. Hij wekte de woede bij de mensen over hun lot en zette ze aan het denken. Hij zorgde – aldus een vriendin en feministe van het eerste uur – 'voor verruiming van blik' en 'voor verheffing van gemoed'.⁷³ Zijn voornaamste aanhang vond Multatuli dan ook bij socialisten, die weer vooral voortkwamen uit de vrijdenkersbeweging. Hijzelf weigerde zich echter aan te sluiten bij het socialisme. 'Ik kan met niemand meegaan,' verklaarde hij desgevraagd. 'Men had moeten meegaan met my.'⁷⁴

Zelden heeft hij zijn eigen maatschappelijke positie zo raak getypeerd. Hoewel veel van zijn *Ideën* zeer vooruitstrevend waren, kon hij inderdaad geen socialist worden genoemd. Ondanks zijn scherpe aanvallen op de werkomstandigheden en de slechte betaling van arbeiders was hij niet voor gelijke lonen, laat staan voor de verdeling van de productiemiddelen. Niets in de natuur is gelijk, stelde hij, en het socialisme met al zijn regels van boven zou slechts leiden tot een 'wettenkraam'. Multatuli geloofde niet in de materiële welvaart die het socialisme *iedereen* beloofde, want 'Een lottery met louter pryzen kan niet bestaan.'

Daar kwam bij dat hij altijd een onmiskienbaar zwak had voor mensen van gegoede komaf, wat ook bleek uit zijn gehechtheid aan de vermeende baronessentitel van Tine van Wijnbergen en zijn aanvankelijke (haast serviele) sympathie voor koningen,

gouverneurs-generaal en ook voor Jacob van Lennep. De keren dat Multatuli bij politieke kwesties werkelijk partij koos, schaarde hij zich aan de zijde van de conservatieven. Maar omdat hij daar uiteindelijk ook niet bleek thuis te horen, raakte hij meer en meer in een isolement.

Na het verschijnen van *Max Havelaar* leefde hij, ondanks zijn nieuwe status als beroemd Nederlands schrijver, jarenlang zonder vaste woon- of verblijfplaats. Hij overnachtte in logementen of bij vrienden. Vanaf 1866 woonde hij gedwongen in Duitsland, nadat een rechtbank hem tot vijftien dagen gevangenis en een geldboete had veroordeeld. Aanleiding was wat in de Multatuli-literatuur 'de Klap' is gaan heten: op 1 december 1865 had hij in een Amsterdams theater twee mannen een oorvijg gegeven, die zich vrolijk maakten over een actrice. In een advertentie verklaarde Multatuli een paar dagen later 'dat deze nieuwe manier van bewijsvoering' hem zeer goed was bevallen.

Inmiddels had hij Mimi Hamminck Schepel ontmoet, dochter van een Haagse militair en bewonderaarster van zijn werk. Hoewel hij officieel nog met Tine was getrouwd, leefde hij vanaf 1866 met haar samen. In 1869-1870, nadat Dekker gratie had gekregen, hebben ze nog eens geprobeerd om in Den Haag met z'n vijven samen te wonen – Tine, Mimi, Multatuli en de kinderen Edu en Nonni – maar het resultaat was rampzalig. Tine vertrok met de kinderen naar een vriendin in Italië en Multatuli vestigde zich met Mimi in Mainz en later in Wiesbaden. Hij zou Tine, die op 14 september 1874 overleed, nooit meer zien en bleef de rest van zijn leven in Duitsland wonen.

Het schrijven ging hem intussen steeds moeizamer af. Naast zijn *Ideën* schreef hij voor verschillende kranten, ook Indische, en publiceerde nog enkele opvallende boeken, zoals *Duizend-en-eenige hoofdstukken over specialiteiten* en *Millioenen-studiën*, maar veel succes had hij er niet mee. Alleen met zijn geschiedenis van Wouter Pieterse, die hij als een vervolgverhaal door zijn *Ideën* vlocht, wist hij een groter publiek te

behagen. Hij was er echter fel op tegen dat het afzonderlijk zou verschijnen. Na zijn dood zou Mimi hiervan alsnog een aparte uitgave verzorgen.

In 1877 stopte Multatuli voorgoed met publiceren. Zelf heeft hij gezegd dat zijn verbittering hem belette nieuw werk te openbaren. Die verbittering klonk eigenlijk al door op bijna elke bladzijde van de noten die hij maakte voor de herdruk van *Max Havelaar* in 1875. Zijn lezerspubliek begreep hem niet en zijn geschrijf haalde toch niets uit. De werkelijkheid was echter gecompliceerder. Zeer vermoedelijk werd zijn publiekelijk zwijgen ook veroorzaakt door een aanval op zijn persoonlijk leven door zijn vroegere vriend Johannes van Vloten en door (althans door hem ervaren) mislukkingen op andere gebieden, zoals de politiek.

Gelukkig is Multatuli wel blijven schrijven: duizenden brieven, waarvan er vele bewaard zijn gebleven en na zijn dood uitgegeven. In Nederland bleef hij bij het publiek een bekende persoonlijkheid, mede dankzij vier tournees in de jaren 1878-1881, waarbij hij overal in Nederland voordrachten hield. De bijeenkomsten werden druk bezocht en uitvoerig in de dagbladen verslagen. Zo bestond het publiek in februari 1878 uit mannen én vrouwen en ‘was niet van ’t gehalte, dat men gewoon is in schouwburg- of concertzaal te zien. Er lag iets in het gezicht, in de houding van de meesten: “Ik kom den man hooren, met wiens idéén ik heb geleefd en nog voortleef”.⁷⁵ En hoewel er dan geen nieuw werk meer verscheen, groeide het aantal lezers. Zijn werk werd voorgelezen in arbeidersvergaderingen en zijn portret hing in menige huiskamer – waar elders het alziend Oog of een kruisbeeld hing.

Multatuli, die astmatisch was, overleed op 19 februari 1887, twee weken voor zijn 67ste verjaardag, in Nieder-Ingelheim, een dorp aan de Rijn, tussen Wiesbaden en Mainz. Enkele dagen later werd hij, als eerste Nederlander in de moderne geschiedenis, in Gotha gecremeerd. Zijn as en die van Mimi zijn thans bijgezet in een monument te zijner ere op Driehuis-Westerveld te Velsen, met daarop een van zijn beroemdste uitspraken: De roeping van de mens is mens te zijn.

AAN HET DENKEN GEZET: DE INVLOED VAN MAX HAVELAAR • Multatuli's verbittering werd vooral veroorzaakt doordat de Nederlanders zich – in zijn ogen – niets hadden aangetrokken van zijn *Max Havelaar*. Op het eerste gezicht is deze gevolgtrekking wel begrijpelijk. Hij kreeg geen functie in de koloniën aangeboden en de berichten die hij uit Nederlands-Indië ontving, wezen er niet op dat er verbetering was gekomen in het lot van de bevolking daar. Het leek zelfs alleen maar erger te worden, toen Nederland in 1873 de wapens opnam tegen het onafhankelijke Atjeh op Noord-Sumatra. Multatuli had deze oorlog al vroeg voorspeld, en was fel tegen. Daarbij kwam natuurlijk ook zijn verontwaardiging over het feit dat hijzelf tot Van Lenneps dood niet kon beschikken over ‘zijn *Max*’, waarvan de oplage beperkt bleef en de prijs hoog. Pas voor de vierde druk, verschenen in 1875, kreeg Multatuli de gelegenheid om de tekst van de noodzakelijke toelichtingen en een nawoord te voorzien. Bij die gelegenheid kon hij ook de hatelijke puntjes van Van Lennep verwijderen, en werd Leb... eindelijk Lebak.

Maar dit wil niet zeggen dat het verschijnen van *Max Havelaar* inderdaad zonder

gevolgen was gebleven. Het is waar dat het boek niet onmiddellijk tot een radicaal andere koloniale politiek heeft geleid, maar in Nederlands-Indië veranderde er wel degelijk iets. Dit kwam vooral omdat zijn boek zo tot de verbeelding sprak, met name van degenen die het bestuur in de koloniën vormgaven: de (aankomend) bestuursambtenaren. De ingenieur en hbs-leraar R.A. van Sandick schreef rond 1890 dat elke ambtenaar, hoe weinig betrokken ook bij de kolonie en hoe weinig hij ook bij zijn opleiding mocht hebben opgestoken, zich altijd één boek zou herinneren.

Dat boek is de 'MAX HAVELAAR'. Geen Gouverneur-Generaal, al las hij nooit een boek over Indië, vóór hij die betrekking aanvaardt, die de 'MAX HAVELAAR' niet kent! Heeft niet elke Nederlander eene levensperiode gehad, waarin hij met de 'MAX HAVELAAR' DWEEPTE?⁷⁶

Diezelfde Van Sandick, die overigens grote bezwaren had tegen Multatuli's boek, stelde vast: 'Het geheele regeeringsstelsel is sedert in vele opzichten gewijzigd. En wie durft te ontkennen, dat Multatuli's meesterwerk daartoe den stoot gegeven heeft?' Bij Multatuli's dood in 1887 bleek de Indische pers dat dan ook niet te doen. Het *Bataviaansch Handelsblad* schreef: 'Nog altijd beweegt zich onze koloniale staatkunde in de richting van het ideaal, haar door den gewezen assistent-resident van Lebak voorgehouden.' En de *Java-Bode* deed er een flinke schep bovenop:

Vooraf wij, bewoners van het 'prachtig rijk van Insulinde', mogen dien plicht van weemoed en erkentelijkheid niet verzuimen. Niemand toch dan de gewezen assistent-resident van Lebak heeft meer invloed gehad op het lot en het welzijn dezer door hem zoo welluidend gedoopte kolonie. [...] De invloed dien dit boek op de indische politiek heeft gehad en nog heeft, is eenvoudig onberekenbaar. [...] Het kan dan ook niet baten of al met struisvogelenwijsheid de werken van Multatuli uit de anders welvoorziene boekerij der Algemeene Secretarie worden geweerd. Zijne denkbeelden zullen op het jongere geslacht hun invloed uitoefenen en blijven uitoefenen, lang nadat er van de herinnering aan Duymaer van Twist niets meer zal zijn overgebleven, dan een op 's lands kosten geschilderd portret en de oorvegen, hem door Multatuli in zijne geschriften toegediend.⁷⁷

Het duidelijkst was Multatuli's invloed merkbaar op de omslag in het Nederlands-Indische beleid omstreeks 1900: de zogeheten Ethische Politiek. Daarbij werd Nederlands-Indië formeel niet langer beschouwd als een wingewest, maar als een gebied waar op een andere wijze 'iets groots' viel te verrichten: door onderwijs en armoedebestrijding, in de woorden van die tijd: de verheffing van de bevolking, te financieren met de inkomsten uit de kolonie, die dus niet langer het 'moederland' ten goede zouden komen. Een van de voornaamste uitvoerders zou, ironisch genoeg, gouverneur-generaal J.B. van Heutsz worden, die in Nederland tegenwoordig voornamelijk bekend staat als de gewelddadige veroveraar van Atjeh.

Dat de Ethische Politiek in de praktijk nauwelijks van de grond kwam, doet niet af aan de invloed die Multatuli erop heeft gehad, en die in de eerste plaats werd

gepersonifieerd door haar voornaamste initiatiefnemer, C.Th. van Deventer. Het was deze jurist die met zijn beroemde artikel 'Een ereschuld' in het tijdschrift *De Gids* de aanzet hiertoe had gegeven, al waren soortgelijke ideeën al eerder door anderen geopperd. Dezelfde Van Deventer was een verwoed bewonderaar van Multatuli's werk, en was in 1910 betrokken bij de oprichting van het Multatuli Museum.

Een van de gevolgen van de Ethische Politiek was dat een – in eerste instantie kleine – groep Indonesiërs (om deze anachronistische term maar eens te gebruiken) toegang kreeg tot de gouvernementsscholen. Aanvankelijk was men op die scholen zeer terughoudend met het aandacht geven aan de controversiële schrijver – iets wat de aantrekkingskracht van Multatuli op de jonge Indonesiërs vermoedelijk juist versterkte. Zeker is dat zij door hun scholing kennis konden nemen van zijn werk, en dat ook deden. Zij werden gegrepen door de toespraak tot de hoofden van Lebak, door Saïdjah en Adinda en niet in de laatste plaats het vlammende slot, waar Multatuli wees op 'de eindeloze expeditiën en heldendaden tegen arme ellendige schepsels, die men vooraf door mishandeling dwong tot opstand'. Hierdoor, en door de beroemde regel 'er ligt een roofstaat aan de zee, tussen Oost-Friesland en de Schelde', zagen de voormannen van het vroege Indonesische onafhankelijkheidsstreven hem als een voorloper. Typerend is wat de Indonesiër Boejoeng Saleh hierover schreef:

Maar wie onder ons nu herinnert zich niet hoe de rede van Lebak en uittreksels van *Saïdjah en Adinda*, die wij in de schoolbloemlezing lazen, onze geest en ons denken beïnvloed hebben, hoe *Max Havelaar* ijverig werd gelezen in de kringen van de jeugdbeweging, aangehaald in politieke redevoeringen en in discussies, hoe *Saïdjah en Adinda* genoemd werden in liefdesbrieven?⁷⁸

Een ander treffend citaat komt van Roeslan Abdulgani, topdiplomaat en in de jaren vijftig de Indonesische minister van Buitenlandse Zaken: 'De nationalistische en patriotische geest van mijn generatie werd door dit werk van Multatuli aangevuurd.'⁷⁹

Dit zou natuurlijk tot het misverstand kunnen leiden dat Multatuli tegen het koloniale systeem was. Dat was hij niet, zoals we hebben gezien: hij vond dat de Javaanse bevolking werd misbruikt door de eigen *Javaanse* 'hoofden'; een uitbuiting die, in strijd met de Nederlands-Indische wetgeving, door het Nederlandse bestuur werd toegelaten. Multatuli benadrukte in latere uitgaven van zijn boek dat dit niet alleen inhumaan was, maar ook ten koste ging van het Nederlandse gezag over de koloniën, met als uiteindelijk gevolg dat de omvangrijke Indonesische bevolking in opstand zou komen, en het geringe aantal Nederlanders de zee in zou drijven.

Maar met zijn gedreven pen was Multatuli wel degelijk een wegbereider voor meerdere veranderingsgezinde bewegingen. Destijds voorspelde Multatuli zelf dat zijn boek zou inslaan als een 'donderslag'. In 1887 schreef classicus-criticus H.J. Polak dat de *Havelaar* in staat was 'om met een forschen schok den door stilstand bedervenden publieken geest uit zijne loomheid wakker te schudden. Wakker uit den slaperigen dreun van het geldtellen, of het eentonig gekakel van politiek krakeel. Wakker uit den verdoovenden waan, dat zelf geen onrecht te plegen de hoogste deugd, en de goedkeuring zijner chefs niet te verbeuren de kroon des rechtschapen ambtenaars

is.’ Voor alle duidelijkheid voegde Polak eraan toe: ‘De wakkerschudder is een wel-doener.’⁸⁰

Vroege Nederlandse sociaaldemocraten herinnerden hem inderdaad als iemand die hen had wakker geschud. Met zijn Havelaar-held, aldus Albert Verwey – zelf geen sociaaldemocraat –, had Multatuli de Nederlanders juist gegeven ‘wat zij behoefden, wat in hun leven en in hun letteren niet bestond: een geïdealiseerde opstandige, een aartsengel van het verzet, een heros, bestormer van een verouderde hemel.’⁸¹ Zo zou men ook zijn betekenis kunnen zien voor de onafhankelijkheidsbeweging in Nederlands-Indië. Multatuli was hiervan echter géén directe voorloper; zijn werk kan immers evenzeer worden uitgelegd als een pleidooi voor een bevoogdende Nederlandse politiek, waarbij lokale bestuurders onder het toezicht moesten worden gesteld van ‘wijzere’ Europese ambtenaren. Maar hij behoorde wel tot degenen die werkelijk oog hadden voor de bevolking en die – anders dan in het verleden wel eens is gezegd – begrepen wat er onder die bevolking leefde. Een bewijs daarvoor is het verhaal van Saïdjah en Adinda, dat volgens Du Perron zelfs aansluit bij een traditioneel Indisch genre en dat ook in het onafhankelijke Indonesië tot de klassiekers wordt gerekend. Bovenal was Multatuli iemand die de Indonesische nationalistenaan het denken heeft gezet.

Sinds die weken in de vroege herfst van 1859, toen de gewezen assistent-resident op het Brusselse zolderkamertje koortsachtig aan zijn boek werkte, zijn laatste middel om nog iets te veranderen aan zijn lot en dat van de Javaan, is er veel veranderd. Nederlands-Indië heet alweer zestig jaar Indonesië. De koloniale bezittingen van het Koninkrijk der Nederlanden zijn gereduceerd tot een paar eilanden boven de kust van Venezuela. Toch maakt *Max Havelaar* nauwelijks een verouderde indruk. Dat komt in de eerste plaats door zijn algemeen humanitaire karakter: Multatuli’s impliciete boodschap – in zijn latere werk veelvuldig geëxpliciteerd – dat de Europese bevolking in geen enkel opzicht verheven was boven de mensen elders in de wereld, was in zijn tijd geen gemeengoed, maar kan ook vandaag niet genoeg worden herhaald. En ook zijn uitroep ‘De Javaan wordt mishandeld’ heeft, helaas, weinig aan actualiteit ingeboet, waarbij de ‘Javaan’ synoniem is voor onderbetaalde, minderjarige of anderszins misbruikte mensen waar ook ter wereld.

Hét bewijs voor Multatuli’s actualiteit is natuurlijk dat hij – leest u zelf maar – nog altijd weerstanden kan oproepen, dan wel een diep gevoel van herkenning. Op individueel niveau is *Max Havelaar* een getuigenis van het gevecht om, tegen de heersende moraal in, trouw te blijven aan jezelf en het goede na te streven (p. 118 en 126). En dat is van alle tijden. Maar het is toch ook het *ethos* waardoor zijn werk gedragen wordt. Niet voor niets staat het keurmerk ‘Max Havelaar’ vandaag voor eerlijke (wereld)handel. Hoeveel welzijn van anderen gebruiken wij in het westen niet als grondstof voor ónze welvaart? Of het nu gaat om ‘lagelonenlanden’, kinderarbeid of verdreven inheemsen. We willen het niet zien of kopen het af. Multatuli’s ‘Houdt den dief!’ (p. 237) gaat nog altijd op. Het is – aldus Multatuli in de heruitgave van 1875 – nog altijd een kwestie van ‘Recht, Menslievendheid en wélbegrepen Staatkunde’.⁸² Dáárvóór kwam hij op met heel zijn ziel en zaligheid, in het bijzonder – hij

had het zelf graag anders gezien – met het uitzonderlijke schrijftalent dat hem was gegeven. Wie zich afvroeg wat hij nu feitelijk *gedaan* had, verwees hij naar *Max Havelaar* en schreef: ‘Gaat heen en doet desgelyks!’⁸³

‘Ik wil gelezen worden’, schreef Multatuli (p. 237) – en hij wérd gelezen. Nog altijd wordt *Max Havelaar* herdrukt. Er is, na *Het achterhuis* van Anne Frank, geen Nederlandstalig boek dat zo vaak is vertaald: er zijn ongeveer veertig vertalingen, en er komen bijna jaarlijks nieuwe bij. Het boek is in 1976 door Fons Rademakers verfilmd, in samenwerking met Indonesië – en ook toen bleek de strekking zo modern te zijn, dat de regering van Suharto de film terstond verbood. Er zijn diverse toneelbewerkingen van gemaakt, de laatste in 2007, muziekstukken en zelfs een musical. In 2004 reisde een ensemble van 25 Indonesische acteurs, musici en dansers met een muziek- en dansvoorstelling van Saïdjah en Adinda door België en Nederland. In 2002 werd Multatuli door de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde uitgeroepen tot de beste Nederlandse schrijver aller tijden, en *Max Havelaar* tot het beste boek.

De voornaamste reden dat *Max Havelaar* ook nu nog gelezen wordt, is gelegen in zijn *literaire* kwaliteit. Een ‘koninklijk boek’, noemde Busken Huet het. Met name de stukken over Batavus Droogstoppel, wiens naam niet voor niets tot een uitdrukking is geworden, behoren nog altijd tot de geestigste teksten van de Nederlandstalige literatuur. Ze stijgen ver uit boven de beste stukken van Hildebrands *Camera Obscura* (1839), dat bij Huet ‘huiselijk’ heet, ‘en ook wel verheven, doch niet verhevener dan de nok van een gereformeerd bedehuis. Bij het verhaal van Saïdja’s karbouwen daarentegen, bij de toespraak tot de Hoofden van Lebak, gaat gij regelregt de lucht in, en gevoelt niets anders boven uw hoofd dan het azuur van Insulinde’s hemel.’⁸⁴

De geschiedenis van Saïdjah en Adinda, een tijdloos verhaal over vriendschap en onderdrukking, is inderdaad het andere hoogtepunt van *Max Havelaar*. Hoeveel lezers hebben niet, net als Eduard Douwes Dekker zelf tijdens het overschrijven, tranen in hun ogen gekregen bij het lezen van Saïdjahs ‘Ik weet niet waar ik sterven zal’ (p. 192-193), met zijn ontroerende laatste regels:

Ik weet niet waar ik sterven zal.

Ik heb velen gezien te BADOER die gestorven waren. Men kleepte hen in een wit kleed, en begroef hen in den grond;

Als ik sterf te BADOER, en men begraaft mij buiten de dessah, oostwaarts tegen den heuvel waar het gras hoog is;

Dan zal ADINDA daar voorbijgaan, en de rand van haar’ SARONG zal zachtkens voortschuiven langs het gras,....

Ik zal het hooren.

Dankzij deze facsimile is ook de tekst van dit gedicht voor het eerst te lezen in Multatuli’s eigen handschrift.

Het manuscript van *Max Havelaar*

In dezelfde brief als waarin Eduard Douwes Dekker zijn 'lieve hart' schreef dat zijn boek af was (zie de afbeelding hiernaast), berichtte hij zijn vrouw dat hij nu moest 'copieren', de tekst geheel in het net uitschrijven voor een uitgever. Hoe optimistisch en zelfs uitgelaten hij in deze lange brief van 13 oktober 1859 ook was, hij maakte tevens duidelijk hoezeer hij tegen het overschrijven van zijn kladtekst opzag. 'Nu moet ik aan dat ellendige copieren.' Hij wilde Tine het boek laten lezen, net als zijn broer Jan, die in Brummen woonde en bij wie zij op dat moment logeerde. Maar uiteindelijk was het resultaat van 'dat ellendige copieren', het netschrift, bedoeld voor een uitgever. Aan het slot van de brief herhaalde hij nog eens: 'Dat vervl. copieren. Ik had zoo'n lust dadelijk aan mijn nieuw boek te beginnen.'⁸⁵

HET ONTSTAAN VAN HET MANUSCRIPT • Dankzij de bewaard gebleven brieven van Dekker aan zijn vrouw en aan anderen kunnen we niet alleen de ontstaansgeschiedenis van *Max Havelaar* zelf op de voet volgen, maar ook het maken van het netschrift, het manuscript dat in deze uitgave gereproduceerd is. Een week lang, van 13 tot en met 19 oktober, moet Dekker zowat aan één stuk doorgewerkt hebben, dag en nacht. Zijn brief aan Tine van de negentiende begint met de zin: 'Mijn plan is niet om u lang te schrijven want ik heb kramp in de vingers.' Ook had hij last van zijn ogen. Desondanks telt ook dit epistel vele kantjes. Over de voortgang van zijn kopieerarbeid deelt hij het volgende mee:

Ik schrijf zoo gaauw ik kan en ben bijna blind. Ik zie met den besten wil geen kans om voor den laatsten van deze maand klaar te komen met copieeren. Met het copieeren voor den druk kan ik mij niet reppen, want elke letter moet duidelijk wezen. Het is dan ook vrij netjes. Ik heb 70 bladzijden fijn schrift af, er komen nog circa 170 bij; ik kan niet meer dan 14 of 16 op een dag schrijven, dan ben ik bijna blind, en heb kramp in de vingers. Reken dus dat ik mijn boek verzend met v. Gend op 1°. November.⁸⁶

Met v. Gend bedoelt hij de toenmalige Koninklijke Postwagen Onderneming van Van Gend & Loos. Uit zijn brief aan Tine van eind oktober 1859 blijkt dat hij bleef doorwerken, meestal in de kou, want hij had onvoldoende geld om kolen te kopen.

Ik schrijf zoo hard als ik kan, en hoop (zoo als ik gezegd had) klaar te komen op maandag avond met *overschrijven*. Maar ik moet het naauwkeurig en meer dan eens overzien en verbeteren voor den druk, dus kan ik het den volgenden dag niet verzenden. [...]

XI

Amstel 13 Octr 1859

Levenslange beste hart! Ik heb verrast van uw briefje want gij kent nu laatste nog niet ontvange hebben. Nu zou ik nu niet dadelrek antwoorden als het niet was om te weten dat brood te helpen met die geloofbelovende, hoewel straks te meer.

Lieve hart myn boek is af, myn boek is af! Hoe vind u dat? Ik heb nu Copieën van het boek is af. En ik sta te begij dat het opgang maakt. Het zal als een donder slag in het land vallen dat belofte is. Ja, ik weet wel dat het Hollands is, maar ik heb ook gendrukt! En lieve Eend, gij kent er is, en Edel, en myn boek is een ant woord op ~~het~~ aan de Mededeel die geld van ons wouter hebben. Ik weet niet wat er in dat boek is. Als het gedrukt is het ik een advertentie in de Courant.

Multatuli magt een betrekking als redakteur en ik heb versta dat ik een plaats krijg. Ik zult trillen bij het lezen, en anderen ook. Ik weet nu goed dat er veel in Kant hat Jan bij: nu afkunt, maar ik mag bij noch daarna, noch aan iets anders ffover, want bij iets iets want verheid is. Ik geloof dat mijn boek ons aan brood zal helpen, want dat ik daarna dadelrek geld zal kunnen krijgen van een Transcript, en dan kon ik in Holland en bij vullen bij elkaas een beste engel wat uge door nu. Laat v. Slechten naar de hel Coepster. Ook hem en ~~de~~ zinnelijkheid ant hoord ik in myn boek. Het is v. g. dringen aan E. H. & W. met eenis franche Ugele die ik uit een boek citeer, zegelt die juist uitdrukken wat ik te zeggen wil en die te pleuris vullen door trouw, leenture.

Ik ben zoo blij als een engel.

Vraag aan Jan of hij myn boek niet late drukken, onverschillig of hij des inhoud goed kent? want dat het sterven van mijn

Ik ben in 10 dagen niet op straat geweest. Ik schrijf zoo gaauw ik kan maar met de kou kon ik niet voort en ook men kan zich niet reppen met iets wat gedrukt moet worden. Ik heb mijn boek *geschreven* in minder tijd dan ik voor het overschrijven noodig heb. Ik ben ook zeer moe. Ik kom *maandag* klaar, maar zoo als ik zei dan moet ik nalezen *meer* dan eens. Als de nood niet zoo drong, liet ik het een maand liggen, om *daarna* het natezien maar dat kan nu niet, wat jammer is want ik heb oogenblikken dat ik zoo stomp ben dat ik zeker weet dat mij fouten zullen ontsnappen. In godsnaam! [...]

Ik moet absoluut nog eenige bladzijden schrijven van avond. ik ben aan 182. Het zal worden 230 of 240. Dat copieren is verschrikkelijk. Ik schrijf liever tien werken dan dat ik er één copieer. En als ik nu morgen geen koolen heb, weet ik niet hoe het gaan zal. Dan zal ik het reeds geschrevene nazien en verbeteren, tot er wat warmte komt om voortteschrijven. Er is ook een ruit stuk in mijn kamer en dat waait en togt, en ik wil er niet van spreken.

De volgende morgen begon beter:

Vrijdag morgen. Ze zullen mij weêr een bak koolen geven, dus kan ik voortschrijven. Maar lieve, mijn boek moet ingebonden worden voor de verzending en daarvoor heb ik hier geen geld. Ook neemt dat weêr een paar dagen. Word dus niet verdrietig als ge het niet zoo gaauw krijgt als ik wenschte.⁸⁷

Het lijkt tegenstrijdig dat Dekker enerzijds klaagde over het vermoeiende overschrijfwerk en anderzijds lange brieven aan zijn vrouw schreef. Maar wie het *Havelaar*-handschrift vergelijkt met zijn brieven, ziet twee wezenlijk verschillende manieren van schrijven. De inspanning was dan ook totaal verschillend. In zijn brieven bekommerde hij zich niet erg om spelling, hoofdlettergebruik of interpunctie; vaak was hij inconsequent. Voor zijn correspondentie bediende hij zich van zijn karakteristieke informele en persoonlijke gebruiksschrift, dat overigens nog altijd zeer goed leesbaar is, zie zijn hier afgebeelde brief van 13 oktober. Hoewel later duidelijk is geworden dat sommige stukken van *Max Havelaar* al eerder tot stand waren gekomen, concipieerde en noteerde Dekker zijn werk in een uiterst korte periode, als het ware in één eruptie van creativiteit. We mogen aannemen dat de eerste versie, die verloren is gegaan, er min of meer hetzelfde uit heeft gezien als zijn brieven.

Een volstrekt andere vorm van schrijven meende hij nodig te hebben voor het maken van het netschrift van *Max Havelaar*. Hij moest er een uitgever voor zien te vinden, en daarom moest het er bovenal verzorgd uitzien. Om die reden schreef hij zorgvuldig, duidelijk en dus langzaam, met ook grote aandacht voor spelling, hoofdlettergebruik, interpunctie enzovoort. Bij vergelijking van het netschrift van *Max Havelaar* met zijn brieven krijgt men bijna de indruk dat ze door twee verschillende personen zijn geschreven. Dat komt ook omdat Dekker als bestuursambtenaar een formeel, 'ambtelijk' schrift had ontwikkeld of aangeleerd, waarin hij talloze officiële stukken had opgesteld. Bovendien hield Dekker bij het maken van het netschrift al rekening met de zettters door bijvoorbeeld de dialogen zo neer te schrijven, dat zij

XVI

Zaterdag morgen
5 Nov 59

Lievehart: Mijn boek moet ingebonden
over een paar uur kan het draag
weten. en gaat nog heden weg
met van Gent. Myne oogen hebben
rust nodig. dat is alles.

Ik verzoek u aan Jan te zeggen
dat ik het nog corrigeren moet
voor ~~hand~~fonten &c. Ook moet
in de katen nog maken voor
malafische intdrussing die het
publiek niet verstaat. daghart.

Zoodra ik weer schryven kan
zal ik u schrijven wat er met
het ding moet gedaan worden.
ik gis vlaarset. Entre nous ik
hilde dat men het dekken vinkwam
maar men moet mij veel bieden. Schrijf

Brief aan Tine, 5 november 1859

begrepen hoe hij de tekst gezet en gedrukt wilde hebben (waarover later meer). Het verschil tussen deze twee schrijfdoelen verklaart waarom Dekker ondanks de pijn aan zijn ogen en de kramp in zijn vingers toch in staat was om naast het overschrijfwerk (lange) brieven te schrijven.

Dekker werkte stug door en dacht al aan het drukproces toen hij op 29 oktober aan Tine schreef: 'Ook is het jammer dat ik den druk niet zelf kan surveilleren voor het verbeteren der drukproeven. Als ik geld had zou ik er over denken om het hier te laten drukken dan kon ik zelf de proeven corrigeren blad voor blad.' Dat het einde van het schrijfwerk in zicht was, bleek ook uit een opmerking – in dezelfde brief – over de afwerking van het netschrift: 'Ik denk dat ik mijn manuscript zelf zal innaaijen.'⁸⁸

Op 2 november liet hij Tine weten dat hij niet goed verder kon omdat hij zijn ogen had 'bedorven'. Hij had een dokter geraadpleegd die hem voor enkele weken het lezen had verboden. Het schrijven van een brief lukte met pijn en moeite nog wel, maar het in het net overschrijven van zijn boek was hem vrijwel onmogelijk

geworden: 'ik kan maar een regel schrijven dan moet ik mijne oogen met koud water wasschen'. En even verderop: 'ik heb mijne oogen totaal bedorven. Ik hoop dat ze door rust zullen beter worden. Als ik meer schrijf moet ik voor dat copieren iemand hebben want dat doodt de geest. Ik ben nu moe en niet toen ik mijn boek af had, ik meen het klad.'⁸⁹ Dekker zag er daarom van af zijn werk te voorzien van noten, bijvoorbeeld om Maleise uitdrukkingen toe te lichten (dat deed hij alsnog ten behoeve van de vierde druk, die in 1875 verscheen).

Maar op 5 november 1859 was hij dan toch zover: 'lieve hart! mijn boek wordt ingebonden over een paar uur kan het droog wezen. en gaat nog *heden* weg met van Gent. Mijne oogen hebben rust noodig. dat is alles.'⁹⁰ Dekker had vooraf goed ingeschat hoeveel moeite het overschrijven van zijn werk hem zou gaan kosten.

Nadat het manuscript was ingebonden pakte Dekker het zorgvuldig in en verstuurde het via Van Gend & Loos naar het adres van zijn broer in Brummen. Voor in de band van het manuscript bevindt zich tussen het dekblad en het vrije schutblad nog altijd een los stuk dik papier, met daarop vastgeplakt een deel van het originele grove bruine pakpapier waarin Dekker het manuscript heeft verzonden. Resten van de sluitlinten met daarop zwarte was of zegellak zijn nog steeds aanwezig. Later heeft iemand daarop geschreven: 'Zegel geplaatst op den omslag van het handschrift van Max Havelaar'.

Het lijkt geen twijfel dat Dekker in zijn brieven een goed en betrouwbaar beeld heeft geschetst van de wijze waarop zijn netschrift voor de uitgever tot stand is gekomen. Het bewijs wordt geleverd door het manuscript zelf.

BESCHRIJVING VAN HET MANUSCRIPT • Het manuscript is, zoals Dekker schreef, inderdaad 'duidelijk' en 'vrij netjes'. Het schrift is zeer regelmatig, met opvallend dunne lijnen. Dekker hanteerde ongetwijfeld een stalen pen, de voorloper van de bekende kroontjespen. Hij gebruikte een bruinzwarte inkt, onmiskenbaar galnoten-inkt, waarvan hij tijdens het overschrijven een nieuw potje moest kopen. Daarvoor had hij wel bij iemand 10 centimes moeten lenen.⁹¹ Hij koos voor zijn manuscript zoals gezegd het schrift dat hij als bestuursambtenaar gebruikte. Het eigenlijke manuscript – de schutbladen voor- en achteraan zullen behandeld worden in samenhang met de band – bestaat thans uit 123 bladen die aan beide kanten beschreven zijn, 34 regels per bladzijde. Op de eerste vier en de laatste drie bladzijden na is het manuscript doorlopend gepagineerd, eerst met potlood (door Dekker zelf?) en in een later stadium met diepzwarte inkt, van 1 tot en met 239. Dekkers calculatie – gemaakt na pas 70 bladzijden overgeschreven te hebben – dat hij nog circa 170 bladzijden te gaan had, klopte dus exact!⁹²

Oorspronkelijk was het manuscript samengesteld uit dubbelbladen van dun en daardoor tamelijk slap papier, eerder grauwegeel van kleur dan wit, en voorzien van een lichtblauwe liniëring. De afmetingen bedragen 310 × 195 mm in dubbelgevouwen toestand. Dat Dekker dubbelbladen gebruikte, staat om ten minste twee redenen vast. In de eerste plaats kunnen losse enkelbladen eenvoudigweg niet worden samengenaaid op de manier die bij een boek of zelfs een eenvoudig schrift gebruikelijk

Het manuscript met cassette gemaakt bij de Multatuli-tentoonstelling in 1910 (foto Wim Ruigrok).

lijk is, dat wil zeggen door de vouw van de dubbelbladen. In de tweede plaats zijn in het manuscript nog enkele dubbelbladen aanwezig. Het begint zelfs met een dubbelblad, waarvan de eerste bladzijde gebruikt is voor de titel van het werk; de overige drie bladzijden bleven onbeschreven. Geen van deze vier bladzijden vertoont zoals gezegd een paginering. Die begint pas op de bladzijde met de opdracht van *Max Havelaar* aan Dekkers vrouw. Waarschijnlijk heeft hij het dubbelblad aan het begin als laatste toegevoegd.

In een van zijn brieven spreekt Dekker van het zelf innaaien van zijn manuscript en in een andere van het laten inbinden (wat strikt genomen twee stappen zijn in het werk van de boekbinder). Of hij het innaaien inderdaad zelf gedaan heeft, is niet bekend. De samengenaaide dubbelbladen zijn in elk geval wél in opdracht van de schrijver ingebonden. De dubbelbladen zijn genaaid op drie bindingen van een gewone soort naaiband. Vervolgens is het manuscript van een lijming aan de rugzijde voorzien; sommige bladen – later losgesneden – vertonen aan die kant nog steeds lijmsporen. De band bestaat uit kartonnen platten die met papier beplakt zijn: een handmatig vervaardigde groene stijfselemarmer. De hoeken van de platten zijn, net als de rug, bekleed met groen, geperst linnen (de persing is een vorm van imitatie van leer). Alle gebruikte materialen zijn volstrekt normaal voor een eenvoudige band uit 1859.⁹³ Aan de binnenzijde van de band zijn als overgang naar het eigenlijke manuscript dek- en schutbladen aangebracht, zowel voorin als achterin. Sinds 1910, als uitvloeisel van de Multatuli-tentoonstelling bij de vijftigste verjaardag van de eerste uitgave van *Max Havelaar*, wordt het manuscript bewaard in een stevige cassette, bekleed met donkergroen linnen en voorzien van tekst in goudopdruk (inmiddels vertoont de cassette sporen van slijtage als gevolg van intensief gebruik).

Voorafgaand aan het zetten heeft het manuscript nog enkele bewerkingen ondergaan om de tekst echt geschikt te maken om te kunnen dienen als kopij voor de zetter. Deze bewerkingsfase kan heel goed in het gebonden manuscript zijn uitgevoerd. Vermoedelijk zijn de bladen na een paar maanden weer losgesneden, want vooral in de zetterij werd bij voorkeur gewerkt met losse bladen, bijvoorbeeld om het werk te

kunnen verdelen over meer dan één zetter. In die omgeving is ook een duidelijker paginering dan alleen met potlood meer dan gewent: dit verklaart waarschijnlijk de tweede paginering, in inkt.

Opmerkelijk blijven de nog aanwezige, niet losgesneden dubbelbladen op diverse plaatsen in het manuscript, maar vooral aan het einde. Kant en klare schrijfblokken met gelinieerd papier bestonden nog niet. Ongetwijfeld kocht hij de dubbelbladen in bundeltjes van bijvoorbeeld tien in elkaar gestoken exemplaren en nam hij voor het schrijven steeds één dubbelblad daarvanaf of daaruit. Wellicht pakte hij er soms twee tegelijk en schreef hij daarop gewoon door, voor de tekst maakte dat niets uit. Het dubbelblad voorin, met de titel van het werk, vormt min of meer het voorwerk; van de leeg gebleven bladzijden had niemand last. Aan het slot van het manuscript is de situatie anders. Daar kon Dekker precies inschatten hoeveel papier hij nog nodig had om zijn werk te voltooien. Drie dubbelbladen zouden ruim voldoende zijn en die nam hij waarschijnlijk in één keer van de stapel. Twee dubbelbladen zijn nog intact, het buitenste en binnenste van de drie. Het dubbelblad daartussenin, met de bladzijden 233/234 en 239/[240], is echter wél losgesneden. Voor dit aanvankelijke raadsel is de oplossing snel gevonden. Het laatstgenoemde blad bevat het einde van *Max Havelaar* waarbij Dekker zich veel moeite getroost heeft om met 'typografische' middelen nadruk te leggen op belangrijke onderdelen van wat *au fond* zijn slotpleidooi is. Zelfs visueel heeft hij naar een climax toegewerkt. Al onderaan bladzijde 238 gaat hij groter schrijven, op 239 worden woorden onderstreept, crescendo en diminuendo wisselen elkaar af. Denkbaar is dat een eerdere poging tot visualisatie van de gewenste nadruk niet goed genoeg was in de ogen van de schrijver, dat hij dat blad verwijderd heeft en door een ander verving, met daarop het huidige resultaat.

Een bijzondere situatie treft men aan op pagina 160 van het manuscript.⁹⁴ Dekker liet daar vijf regels vrij en noteerde in potlood dat hij daar later tekst zou neerschrijven 'als mijne oogen wat be[ter zijn?}'. Met rode zegellak is hier een stuk papier bevestigd geweest. Anders dan men in de literatuur over deze plaats in het manuscript kan lezen, kan dit niet het kleine dubbelblaadje briefpapier geweest zijn dat thans los ligt tussen pagina 160 en 161: op dit dubbelblaadje ontbreekt elk spoor van rode lak. Waarschijnlijk is dat de – dan niet bewaarde – enveloppe waarin het blaadje verzonden werd daar was vastgezet. (En hoe is de *dubbele* zegelplek te verklaren?) De tekst op het blaadje, het gedicht 'Mein Kind, da schlägt die neunte Stunde, hör!', is geschreven in Duitse schrijffletters. Het is het gedicht waar Dekker zijn vrouw om vroeg in zijn brief van 27 oktober 1859 en waarover hij op 2 november terugschreef dat hij het ontvangen had.⁹⁵

CORRECTIES EN WIJZIGINGEN • In zijn brieven maakte Dekker duidelijk dat hij van plan was na het overschrijven van de tekst zijn schrijfwerk in een aparte fase grondig te corrigeren, het liefst na het een maand te hebben laten liggen om de nodige afstand tot zijn werk te krijgen. Maar zijn penibele financiële situatie dwong hem het manuscript zo snel mogelijk in te leveren in de hoop op een voorschot of andere geldelijke tegemoetkoming.⁹⁶ Het is zeer twijfelachtig of hij zich tijd gegund heeft voor

Voor ik verder ga moet ik U zeggen dat de jonge Stern gekomen is; het is een aardig ventje. Hij schijnt vlug en bekwaam, maar ik geloof dat hij 'schwärmt'. Marie is dertien jaar. Zijn uitzet is heel netjes; hij is aan het Kopijboek, om zich te oefenen in den hollandschen stijl. Ik ben benieuwd, of er spoedig orders van Ludwig Stern zullen komen. Marie zal een paar pantoffels voor den jongen Stern borduren.

Is de toevoeging van pantoffels aan Sterns 'uitzet' al enigszins vermakelijk, Dekker vergrootte de ironie rond zijn personage Droogstoppel door de passage daarover als volgt te veranderen:

Ik ben benieuwd, of er spoedig orders van Ludwig Stern zullen komen. Marie zal een paar pantoffels voor hem borduren, – voor den jongen Stern, meen ik.

Een ander, vergelijkbaar voorbeeld van een ingreep die tot meer ironie leidt, opnieuw met betrekking tot Droogstoppel, vindt men op pagina 215, waar Dekker zijn anti-held aanvankelijk het volgende liet schrijven:

Daar ik nu zoo juist wist uit den brief dien ik gelezen had, hoe gegrond die beschuldiging was, maakte dit mij zeer te vreden met mij zelve, want het is altijd een genoegen te zien dat men de zaken zoo juist beoordeelt. Ik ben hiervoor dan ook bekend bij mijne pilaar.

In enkele stapjes wijzigde Dekker de tekst als volgt:

Daar ik nu zoo juist wist uit den brief dien ik gelezen had, hoe gegrond die beschuldiging was, deed het mij genoegen te zien dat ik de zaken zoo goed beoordeeld had, en was zeer tevreden met mijzelf. Ik ben hiervoor dan ook bekend bij mijne pilaar, – dat ik altijd zoo juist oordeel, meen ik.

Toch is er een verschil. Op pagina 22 wijzigde Dekker zijn tekst in hetzelfde fijne handschrift en in dezelfde inkt als van de rest van de tekst. Er is geen reden om aan te nemen dat er veel tijd verliep tussen het neerschrijven van de eerste en de tweede redactie. De verandering op pagina 215 is echter met andere inkt, in een veel forser en minder zorgvuldig schrift uitgevoerd, maar niettemin onmiskenbaar van de schrijver zelf. Hier is aanleiding om te vermoeden dat deze verbetering enige tijd later is ontstaan. Maar is dit gegeven voldoende om een min of meer aparte correctiefase te veronderstellen?

TYPOGRAFISCHE VORMGEVING • Dekker, die veel gelezen had, was zich uiteraard bewust van een aantal conventies op het terrein van de typografische vormgeving van teksten, bijvoorbeeld van romans. In zijn manuscript voor de uitgever, dat tevens als kopij voor de zetter moest dienen, heeft hij zorgvuldig aangegeven waar regels wit moesten komen en waar de tekst moest inspringen. Citaten plaatste hij

tussen dubbele aanhalingstekens, sprekerswisselingen in dialogen markeerde hij volgens de regelen der kunst door middel van een liggend streepje, terwijl tekst in de directe rede bovendien tussen dubbele aanhalingstekens werd geschreven. Stukjes indirecte rede in dialogen moeten uiteraard *niet* tussen de aanhalingstekens vallen. Indien Dekker dat niet aangaf, week de zetter af van de kopij en deed wat in zijn vak gebruikelijk was. Het volgende voorbeeld vindt men op pagina 10:

– ‘Pardon, zei ik, want ik ben altijd beleefd, ik ben Mijnheer Droogstoppel, Bata-vus Droogstoppel.... Last & C°. is de firma, makelaars in Koffij, Lauriergr...’

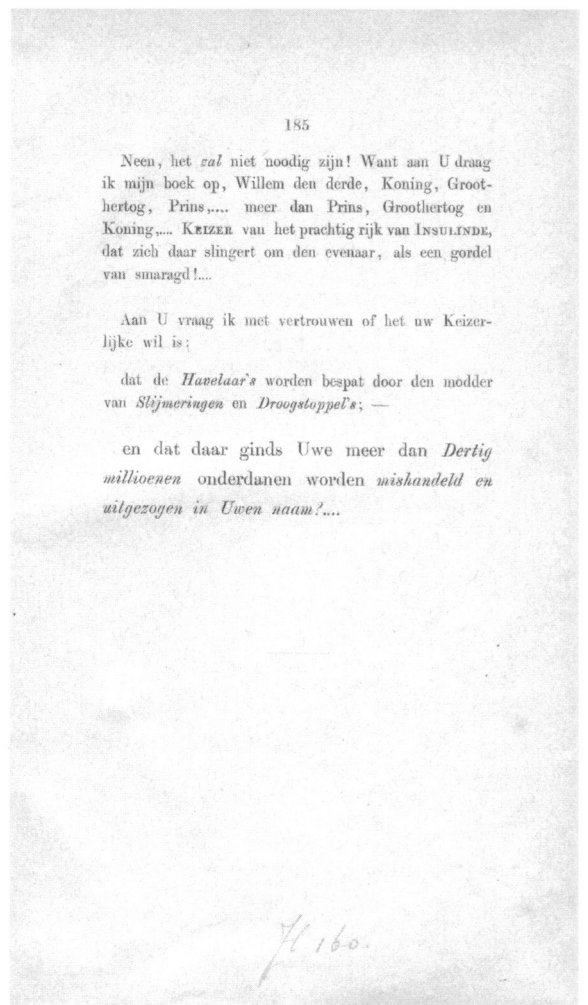
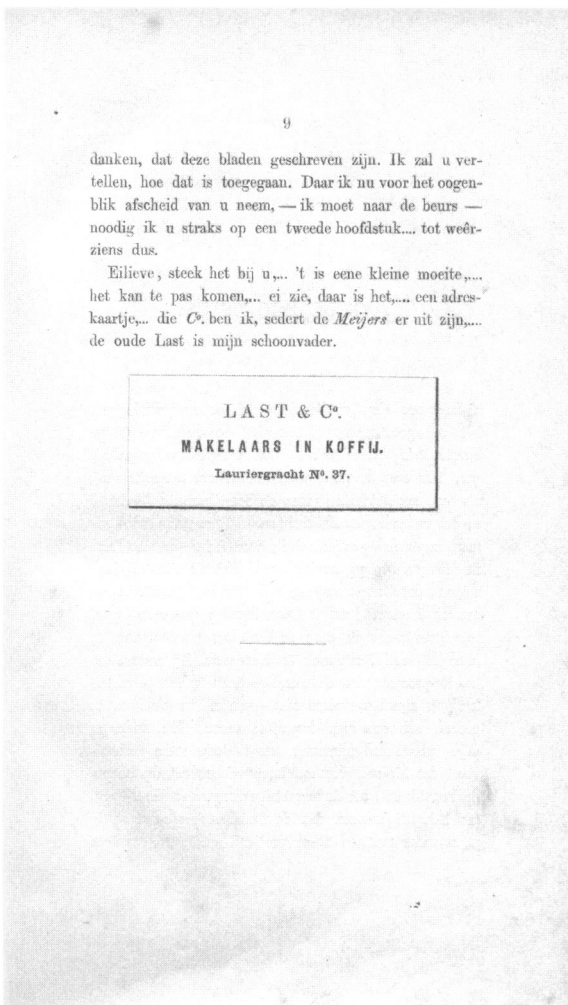
De zetter van de eerste druk gaf deze zin vakkundig als volgt weer, zij het helaas met weglating van een belangrijke komma:

– ‘Pardon,’ zei ik, want ik ben altijd beleefd, ‘ik ben Mijnheer Droogstoppel Bata-vus Droogstoppel.... Last & C°. is de firma, makelaars in Koffij, Lauriergr...’

Waar nodig gaf Dekker duidelijke instructies voor de zetter. Op pagina 9 realiseerde hij zich dat hij bij regel 21 op een nieuwe schrijffregel had moeten beginnen. Met een expliciete aanwijzing voor de zetter corrigeerde hij zijn vergissing. Vergelijkbaar is de correctie op pagina 186 in regel 11: na vijf letters van de naam Saïdjah geschreven te hebben, stopte Dekker ijlings met schrijven, streepde hij die letters door en ging hij verder op een nieuwe regel.

Ondanks zijn grote aandacht voor de typografische vormgeving is Dekker alles-behalve consequent geweest. Zelfs bij belangrijke zaken, zoals de titel van zijn werk, is van uniformiteit geen sprake (vergelijk de titelpagina en de bladzijden 3 en 17, de derde regel van onderen). Hij had daar de tijd ook niet voor, en bovendien was het zijn vak niet. Als beginnend schrijver had hij nog nauwelijks ervaring met het maken van kopij voor de zetter. Eerder had hij weliswaar zijn *Losse bladen uit het dagboek van een oud man* geschreven (1841, 1843-1844) en met grote tussenpozen (1843-1844, 1851, 1859) gewerkt aan zijn toneelstuk *De eerlooze*, later bekend geworden onder de titel *De bruid daarboven*, maar die werken waren niet in druk verschenen. In een brief van 29 oktober 1859 aan W.J.C. van Hasselt, met wie hij overlegde over het uitgeven en opvoeren van zijn toneelstuk, schreef Dekker dat hij zijn manuscript van de *Max Havelaar* in eerste instantie aan zijn vrouw wilde toezenden; hij voelde zich allereerst verplicht ‘háár te laten lezen het eerste wat ik drukken laat’.¹⁰⁰ Dat hij zijn kopij voor de *Max Havelaar* liet innaaien en inbinden, getuigt ook van weinig bekendheid met de gang van zaken in een drukkerij.

Aandacht voor de typografische vormgeving toonde Dekker ook in geval van bijzondere tekstvormen, zoals bij berijmde teksten. Gedichten zijn gecentreerd neergeschreven, langs een met potlood getrokken kantlijn en voorzien van een witregel tussen de strofen; rijmparen springen afwisselend wel of niet in, ‘citaten’ beginnen en eindigen met een dubbel aanhalingsteken dat op de kantlijn wordt herhaald, een liggend streepje structureert daarbinnen een opsomming (p. 18-22). Kortom, hier is vooraf grondig over nagedacht. Ook de vormgeving van opsommingen (bijvoor-

Pagina 9 en 185 uit de eerste druk van *Max Havelaar*

beeld op p. 24-29) en van door Havelaar of anderen geschreven brieven (bijvoorbeeld op p. 165-167) bereidde hij nauwkeurig voor. Hetzelfde geldt voor de bijzondere liedteksten van Saïdjah (p. 192-193 en p. 198-200).

Even simpel als visueel is Dekkers instructie op pagina 8 om een adreskaartje te maken. De zetter heeft op basis daarvan inderdaad zo'n kaartje vormgegeven, geheel volgens de conventies van die tijd. Daarvoor negeerde hij terecht de summiere aanwijzingen van Dekker, die de tekst voor het kaartje geheel had onderstreept, gewoonlijk een instructie om tekst *cursief* weer te geven. Wie het manuscript vergelijkt met de eerste uitgave in druk, kan vaststellen dat de zetter de aanwijzingen in de kopij vrijwel altijd keurig heeft opgevolgd, ook als ze onjuist waren zoals hier. In de tekst direct boven het kaartje onderstreepte Dekker zowel de 'eigennamen' van *Co* als van de *Meijers* en de oude *Last*. De cursivering van de laatste naam maakte Van Lennep – over zijn aanpassingen hieronder meer – ongedaan door de onderstreping door te halen, zoals hij op talloze plaatsen in het manuscript gedaan heeft; omdat hij echter de strepen onder *Co* en *Meijers* niet doorhaalde, heeft de zetter die tekst dus wél gecursiveerd, wat ongetwijfeld niet had gemoeten.

Behalve de gebruikelijke typografische principes van zijn tijd bracht Dekker ook zijn eigen gewoonten in, dezelfde vaak als die hij in zijn brieven toepaste: het schrijven van accenten voor nadruk, het onderstrepen van namen van personen en plaatsen en het aanbrenge van suggestieve puntjes aan het einde van zinnen. Dat zijn weliswaar

heel gewone verschijnselen, maar de frequentie waarmee Dekker daarvan gebruikmaakte, zijn karakteristiek voor zijn manier van schrijven. Wél een eigen vondst is de wijze waarop hij het langzame spreken van de resident trefzeker wist uit te drukken door tussen de woorden een punt te plaatsen, het teken voor de langste rust dat ons interpunctiesysteem kent. Bovendien onderbrak hij de zinnen van de resident ook nog eens door die van de snellere sprekers, Havelaar voorop (zie bijvoorbeeld p. 66).

De wijze waarop Dekker zich de typografische vormgeving van het slot van zijn boek voorstelde (p. 238-239), kwam hiervoor al aan de orde. De zetter heeft getracht die aanwijzingen zo veel mogelijk te volgen, maar kon – binnen de grenzen van wat in zijn vak aanvaardbaar was – in lood niet zulke sterke contrasten neerzetten als Dekker met de pen (zie afbeelding hiernaast).

Herhaaldelijk liet Dekker in zijn manuscript drie regels open, waarbij hij in de tweede regel, ongeveer in het midden en óp de lijn, met een liniaal een tamelijk dikke streep trok, in de gebruikelijke bruinzwarte inkt. Daarmee gaf hij aan dat hij enkele regels wit wenste in de druk, met daarin die lijn. Ook daarmee had hij een eigen, zeer specifieke bedoeling, die nog ter sprake zal komen.

DE HAND VAN JACOB VAN LENNEP • Op talloze plaatsen in het manuscript zijn ingrepen te zien van de hand van de ervaren schrijver Jacob van Lennep, meestal geschreven in een paarsrode of rode inkt, zoals hiervoor al werd opgemerkt. Op enkele plaatsen maakte hij gebruik van zwarte inkt (zoals op p. 7 van het manuscript bij het doorhalen van enkele van Dekkers onderstrepingen en op p. 8 waar Van Lennep het opschrift 'Tweede Hoofdstuk' noteerde).¹⁰¹

Als tekstbezorger verbeterde Van Lennep spelfouten (p. 42: *uitwijding* werd *uitweiding*), veranderde hij werkwoordstijden (p. 3: *moeten* werd *moesten*), werkte hij germanismen weg (p. 40: *daartestellen* werd *tot stand te brengen*), paste het hoofdlettergebruik aan (p. 43: *gouverneurs-generaal* werd *Gouverneurs-generaal*, *residenten* werd *Residenten*) en corrigeerde hij de interpunctie (hij bracht vele komma's aan). Net als Dekker zelf voegde ook Van Lennep zinnen samen (zie bijvoorbeeld p. 7, r. 13). Soms wijzigde hij de woordvolgorde (p. 76 bijna onderaan en p. 205), koos hij voor een synoniem of een andere formulering (voor beide zie p. 30). Elders gaf hij de bron aan van een citaat (p. 100) of vulde hij in wat Dekker nog had opengelaten (p. 111). Op pagina 86 voegde hij een noot toe: een eigen initiatief, zoals Multatuli meedeelde in de 'Aanteekeningen en ophelderingen' bij de uitgave van 1875: 'Dit Nootjen is van den heer Van Lennep. Als aardigheid kan het er door, maar in de ogen van 'n volwassen mens is dat purisme op 't rym waarlyk komiek.'¹⁰²

Ook bracht Van Lennep typografische aanwijzingen aan voor de zetter, zoals voor het inspringen van passages (bijvoorbeeld p. 8-9, p. 116) en het cursiveren van tekst in andere talen (p. 13). Het meest in het oog springend zijn de doorhalingen van vele onderstrepingen die Dekker had aangebracht bij namen van personen en plaatsen. Alleen waar nadruk gewent was in de vorm van cursivering, liet hij de onderstrepingen ongemoeid. Te oordelen naar het manuscript hebben sommige ingrepen in een later stadium plaatsgehad. De toevoeging *w.g.* of *was get.* voor *was*

getekend onderaan brieven bracht Van Lennep in het handschrift niet altijd aan (zie bijvoorbeeld de bladzijden 220, 223, 231, 233 en 236), maar is toch steeds in de druk opgenomen, hetzij op initiatief van de zetter dan wel alsnog door toedoen van Van Lennep, bijvoorbeeld bij het corrigeren van de drukproeven.

Ingrijpend was zijn besluit om namen van levende personen en bestaande plaatsen in te korten tot alleen de eerste en/of laatste letter(s) (zie bijvoorbeeld p. 38 e.v.). De naam van de regent van Lebak, radèn adipati Karta Nata Negara, had Dekker zelf al vervangen door de aanduiding Rhaden Adhipatti (zie bijvoorbeeld p. 41 en p. 210 in het manuscript). Wellicht heeft die werkwijze Van Lennep op de gedachte gebracht hetzelfde te doen bij andere namen? Ook jaartallen werden geschrapt. Niet minder belangrijk was Van Lenneps besluit om zinnen of zinsneden weg te laten (p. 100, 182, 204, 230 en 234): deze passages vond Van Lennep blijkbaar te ver gaan of anderszins ongepast.

Ten slotte de hoofdstukindeling. Gangbaar is de opvatting dat Multatuli die niet zelf heeft aangebracht en dat Van Lennep de tekst alsnog in hoofdstukken heeft verdeeld.¹⁰³ In zekere zin is die visie juist, zoals blijkt uit Multatuli's latere opmerkingen daarover in de al eerder genoemde 'Aanteekeningen en ophelderingen' bij de editie van 1875:

De verdeling in hoofdstukken is 'n toevoegsel van den heer Van Lennep. Ikzelf namelijk was, vooral in 1860, niet schryversachtig genoeg om zooveel reglement te brengen in m'n pleidooi, en blyf gelooven dat die indeeling, uit 'n letterkundig oogpunt zonder schade kon gemist worden. Juist in de onafgebroken opvolging der stukken van Droogstoppel en van Stern, ligt iets pikants dat door 't onverwachte van den overgang den lezer wakker houdt of ... maakt. Doch de onderzinking leerde my dat het aanhalen van zekere passages gemakkelyk wordt gemaakt door de nummering der hoofdstukken, en ik laat daarom die indeeling bestaan.¹⁰⁴

Het citaat leert dat Multatuli zijn eigen opvattingen had over een hoofdstukindeling van zijn *Max Havelaar* en dat de witregels hierbij een belangrijke rol vervulden. Bovendien spreekt hij, in de persoon van Droogstoppel, op pagina 97 van zijn manuscript expliciet van 'hoofdstukken': 'Met de tien laatste hoofdstukken heeft hij ons drie kransavonden beziggehouden.' Met 'hij' is hier Stern bedoeld. Van Lennep werkte die formulering uiteraard weg omdat Droogstoppels telling niet samenviel met de uiteindelijke hoofdstukindeling van de uitgave in druk. Maar wie terugtelt, kan op basis van de witregels vaststellen dat te beginnen met het 'Vijfde Hoofdstuk (door Stern opgesteld)' – zie pagina 38 van het manuscript – inderdaad tien hoofdstukken volgen van het 'Opstel van Stern'. Wie het manuscript met de drukken vergelijkt, kan overigens ook zien dat Van Lenneps telling vanaf hoofdstuk 10 (p. 104) niet meer klopt: op pagina 107 laat hij opnieuw een 'Tiende Hoofdstuk' beginnen (in de editie van 1860, deel I, p. 176, terecht verbeterd in 'Elfde Hoofdstuk').

SPOREN VAN GEBRUIK IN DE ZETTERIJ • Op verreweg de meeste bladzijden zijn grijze of zwarte afdrukken te zien van de vieze vingers van de zettters. De loden letterstaafjes waaruit zij de tekst gezet hebben, hadden vaker dienst gedaan; zoals gewoonlijk waren ze niet goed schoongemaakt voordat zij weer gedistribueerd werden over de zetkasten om opnieuw gebruikt te kunnen worden.

Hier en daar kan men katernsignaturen ontdekken die de zettters hebben toegevoegd, zoals op p. 33 in r. 13 na het woord 'Hollowaypillen'. Deze plaats valt samen met de grens tussen het derde en vierde katern in de eerste druk (deel I, p. 49). Verder zijn er enkele calculaties van de zetter/drukker, zoals de potloodaantekening op de laatste bladzijde van het dubbelblad vooraan: '13 ¼'.¹⁰⁵ Daarmee wordt waarschijnlijk bedoeld op het aantal vellen papier respectievelijk het aantal katernen, waaruit deel I van de eerste druk bestaat. Ten slotte lijkt het erop dat het manuscript, of delen daarvan, horizontaal dubbelgevouwen of beter: dubbelgeslagen is geweest. Ook dat past goed in het beeld dat we hebben van de manier waarop men in zetterijen en drukkerijen met kopij omging. Hetzelfde geldt voor het feit dat de kopij niet bij Van Lennep, de tekstbezorger, is teruggekeerd, laat staan bij Multatuli als auteur, maar – zoals later bleek – bij de uitgever is gebleven.

DE VERDERE LOTGEVALLEN VAN HET HANDSCHRIFT • Toen Multatuli zich in 1874 eindelijk persoonlijk kon gaan bezighouden met een nieuwe druk van zijn *Max Havelaar*, beschikte hij niet over het netschrift. Ook het oorspronkelijke kladschrift, dat hij in september 1859 binnen enkele weken had geschreven en dat als 'legger' diende voor het netschrift, had hij klaarblijkelijk niet meer in zijn bezit. Wat daarmee is gebeurd, is niet bekend; mogelijk is het al in het najaar van 1859 verloren gegaan.

Het netschrift is vermoedelijk in het bezit gebleven van uitgever J. de Ruyter, ook nadat die het auteursrecht op *Max Havelaar* in 1870 te gelde had gemaakt (waarover later meer). Nieuwe edities werden gemaakt op basis van de bestaande drukken. Pas in 1910 dook het netschrift op, precies vijftig jaar nadat het boek was verschenen. Dat jaar stond Multatuli, inmiddels 23 jaar eerder overleden, weer in het middelpunt van de belangstelling. Ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de *Havelaar* organiseerde men een tentoonstelling in het Amsterdamse Stedelijk Museum, en met het oog daarop overhandigden de nazaten van De Ruyter hun belangrijkste Multatuli-bezit aan de tentoonstellingscommissie: het netschrift van *Max Havelaar*. Het werd vanzelfsprekend het topstuk van de expositie. Vanaf dat moment was het manuscript ook het bezit van de Vereeniging 'Het Multatuli Museum', eveneens in 1910 opgericht, de voorloper van het Multatuli Genootschap. Het Multatuli Genootschap is nog altijd de eigenaar van dit manuscript, en van tal van andere handschriften van Multatuli. Deze collectie is in 1931 in bruikleen gegeven aan de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek, waar zij is ondergebracht is bij de Bijzondere Collecties.

In mei 1949 verzorgde de letterkundige Garnt Stuiveling voor het eerst een diplomatische uitgave van *Max Havelaar* naar het netschrift; die uitgave is nadien

enkele malen herdrukt. Samen met de vierde en de vijfde druk van *Max Havelaar*, beide door Multatuli herzien, heeft het manuscript ook ten grondslag gelegen aan de *Havelaar*-uitgave die Stuiveling bezorgde voor het eerste deel van Multatuli's *Volledige werken* (1950-1995).

Het handschrift van *Max Havelaar* verkeert nog in goede staat, niet in de laatste plaats omdat het de laatste jaren niet meer zo vaak hoefde te worden geraadpleegd. Voor belangstellenden beschikte zowel het Multatuli Museum als de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek namelijk over een set kleurenkopieën. Intussen is het manuscript ook geheel gedigitaliseerd in het kader van het nationale conserveringsprogramma *Metamorfoze* – en met onderhavige uitgave is nu dus ook een betrouwbare facsimile van het handschrift beschikbaar. Raadpleging van het origineel zal voortaan nog minder nodig zijn dan voorheen.

Jos Biemans

Max Havelaar in druk

ERVARINGEN MET UITGEVERS • Multatuli's eerste ervaringen met het Nederlandse boekbedrijf waren niet erg goed. De eerste druk van *Max Havelaar* werd zoals we hebben gezien door Van Lennep bewerkt en bij de Amsterdamse Joost de Ruyter uitgegeven. Van inbreng van Dekker bij het productieproces was geen sprake; Van Lennep corrigeerde de drukproeven en bepaalde samen met De Ruyter de vormgeving, waarbij zij wel rekening hielden met de aanwijzingen die Dekker in het manuscript had gegeven.

Aan Tine schreef Dekker het jammer te vinden dat hij niet bij de druk kon 'surveilleren voor het verbeteren van de drukproeven. Als ik geld had zou ik er overdenken om het hier te laten drukken dan kon ik zelf de proeven corrigeren blad voor blad'.¹⁰⁶ Ook later zou Multatuli er bij diverse uitgevers herhaaldelijk op aandringen dat hijzelf de proevencorrecties zou uitvoeren en zijn boeken voor herdrukken herzien. Hij had hier twee redenen voor: allereerst vond hij dat zettters slordig werkten en proeven vol fouten afleverden, en daarnaast wilde hij zijn teksten zo foutloos mogelijk hebben om de critici geen voer aan te reiken voor negatieve recensies. 'In Holland zet men maar voor 't vaderland weg – of 't goed staat of niet.'¹⁰⁷

Het betrekken van een auteur bij de uitgave van zijn werk was voor de uitgever een tijdrovende – en dus kostbare – zaak. Wanneer hij de kopijrechten van het boek in handen had doordat de auteur deze had afgestaan of doordat hij het boek met rechten van een collega had overgenomen, behoefde de uitgever bovendien geen instemming van de auteur voor heruitgave van diens werk. Zo kon het dan ook gebeuren dat een auteur uit de krant moest vernemen dat zijn boeken waren doorverkocht en dat er nieuwe uitgaven van waren verschenen. Dit overkwam Multatuli bij zijn eerste twee delen van de *Ideën* en bij *Max Havelaar*, waarvan de rechten in 1870 en 1871 in andere uitgevershanden waren overgegaan. In een noot bij *Duizenden-eeenige hoofdstukken over specialiteiten* (1871) beklagde Multatuli zich bij zijn lezers dan ook over de houding van de Nederlandse uitgevers. Zijn recente bijdragen voor het maandblad *Nederland* waren verschenen zonder dat hij proeven had gekregen, en:

Niet in gelyke mate naar ik hoop, maar toch zeker enigszins, zal ik my te beklagen hebben over de nieuwe (Volks?)uitgaven van de twee eerste bundels *Ideën* en van den *Havelaar*. Ik verneem dat de uitgever Funke my, al te grootmoedig, een *exemplaar der Ideën* heeft aangeboden! Wat ik overigens weet van den herdruk dier beide werken vernam ik uit de courant! 't Spreekt dus vanzelf dat er van myne zyde niet de minste verantwoordelykheid voor de correctie dier werken bestaat. En ook zonder gewone correctuur, lag het niet in de rede, dat men den schryver in de gelegenheid hadde gesteld tot het byvoegen van noten, tot weg-

G.L. Funke

A.GREINER, PHOT.

AMSTERDAM.

lating, veranderingen? Niets van dat alles! De hierin tegen my begane lomtheid en 't vergryp tegen de rechten en de belangen der Letterkunde, zullen waarschynlyk behoren tot de specialiteit van Nederlandse uitgevery.¹⁰⁸

De Amsterdamse uitgever G.L. Funke, die de rechten van beide bundels *Ideën* van zijn collega D'Ablaing van Giessenburg had gekocht, reageerde bijna onmiddellijk op deze publieke klacht, en stelde Multatuli voor hem in de toekomst bij elke herdruk te betrekken. Multatuli zou hiervoor een vast honorarium van 5 gulden per vel ontvangen; voor nieuw werk zou 40 gulden per vel betaald worden. De uitgever schreef zijn auteur op 3 maart 1872:

Hindert U nu voortaan iets, schrijf dat dan eenvoudig op de proeven en regel alles precies zooals Ge dat goed acht. Als dan geen technische bezwaren dit verhinderen, zal steeds Uw verlangen opgevolgd worden. Gij hoeft U waarlijk nooit te vermoeien met over zoiets een brief te schrijven; op die manier zoudt Ge verbazend veel kostbaren tijd verliezen. Mij aangaande kunt Ge U stellig verzekerd houden dat ik iedere billijke eisch zal doen uitvoeren.¹⁰⁹

De zekerheid van een vast honorarium en de geboden gelegenheid om de publicatie van zijn nieuwe werk en herdrukken te begeleiden, hadden een positieve uitwerking op Multatuli's schrijfproces, dat tot dan toe zeer onregelmatig was. Voorgaande uitgevers werden door hem dikwijls tot wanhoop gedreven wanneer hij onverhoeds zijn schrijven staakte. Voor een uitgever betekende dit niet zelden een financieel debacle: de persen moesten worden stopgezet, en bovendien was het papier – een zeer hoge kostenpost in de negentiende eeuw – al betaald en waren de aankondigingen voor de pers de deur al uit.

Er werden nu dagelijks pakketten met drukproeven bij Multatuli afgeleverd, die hij corrigeerde en per kerende post terugstuurde. Hij herzag herdrukken nauwgezet en voorzag ze van aanvullingen en commentaar. Multatuli gaf in de proeven bovendien aanwijzingen voor de typografische vormgeving. Dit deed hij soms vanuit een esthetisch oogpunt, en soms omdat hij de typografie wilde gebruiken om een juiste lezing van zijn teksten te bewerkstelligen.

Wanneer Multatuli merkte dat een uitgever bovendien al het mogelijke deed om de verkoop van zijn werk te stimuleren, groeide het vertrouwen en ontstond er een vriendschappelijke band. Hij begon zich moreel verplicht te voelen zijn afspraken na te komen om de uitgevers niet in financiële problemen te brengen. Zijn relatie met Funke deed zijn mening jegens uitgevers veranderen:

Wat kán 'n uitgever doen, als 't Publiek hem niet tot méér doen in-staat stelt? [...] De vraag óf Publiek meer kon doen, laat ik onbeslist. Maar zeker is 't dat 'n uitgever zorgen moet dat-i z'n *handel* staande houdt. Hy is koopman. [...] Ik zeg maar, dat noch uitgevers noch toneeldirekteuren zich tot martelaars voor kunst, letterkunde of nationaliteit hoeven te maken.¹¹⁰

DRIE GECENSUREERDE UITGAVEN • De eerste druk van de *Max Havelaar* verscheen op 14 mei 1860 in twee delen voor de verkoopprijs van vier gulden. De oplage bedroeg 1300 exemplaren. Multatuli toonde zich zeer ingenomen met de uitgave: 'Als het debiet evenredig is aan de zorg die ten koste is gelegd aan het toilet van 't boek, ben ik dubbel tevreden.'¹¹¹ Met Van Lennep werd een auteurshonorarium afgesproken, dat later werd omgezet in een vast percentage van de verkoopopbrengst. Ook na Van Lenneps overlijden in 1868 kreeg Multatuli van diens erfgenamen jaarlijks een aandeel in de winst uitgekeerd.

De verkoop van de *Max Havelaar* ging aanvankelijk goed: binnen een maand waren er 400 exemplaren over de toonbank gegaan. Maar al snel werd het stil rondom de verkoop. De Ruyter lijkt zich niet erg te hebben ingespannen om het boek aan de man te brengen. Het was allereerst te duur om door een grote lezersgroep te kunnen worden aangeschaft: vier gulden stond gelijk aan het weekloon van een arbeider in die tijd. *Max Havelaar* lag bovendien niet in de etalage van de boekwinkel van De Ruyter en er werd slechts een kleine zending exemplaren naar Indië verscheept toen Multatuli hierom verzocht. Multatuli was ontevreden over zijn uitgever, maar hij wist niet dat het boek een aantal maanden later toch nagenoeg was uitverkocht.

In november 1860 verscheen er een tweede, ongewijzigde herdruk. De auteur kreeg hiervan geen bericht. Het boek werd wederom in twee delen uitgebracht en had dezelfde verkoopprijs. De oplage moet tussen de 700 en 1200 exemplaren hebben bedragen. Het titelblad vermeldt 'tweede druk'. Tussen deze druk en 1871 heeft De Ruyter nóg een herdruk op de markt gebracht. Dit is een bijna exacte kopie van de tweede druk en de titelpagina vermeldt ook 'tweede druk' in plaats van 'derde druk'. Deze zogenaamde dubbeldruk werd pas in 1985 door Annemarie Kets-Vree ontdekt. Hoe hoog de oplage hiervan is geweest, is niet bekend. Van deze uitgave

heeft Multatuli vermoedelijk niet geweten. Het is aannemelijk dat De Ruyter geen zin had in een conflict met Multatuli. Deze had immers de kopijrecht kwestie met Van Lennep tot een rechtszaak laten komen en uiting gegeven aan zijn ontevredenheid over het uitblijven van een goedkope volksuitgave.

In het najaar van 1870 werden op een boekenveiling van G. Theod. Bom de laatste 22 exemplaren van de *Max Havelaar* met het bijbehorende kopijrecht aangeboden. De Amsterdamse uitgever K.H. Schadd kocht het boek met rechten voor 2000 gulden en gaf er in 1871, zonder Multatuli daarover te informeren, een volksuitgave van uit. Naast deze editie in klein-octavo, die gebonden 2,90 gulden kostte, bracht Schadd een luxe-uitgave op handgeschept papier in superroyaal formaat op de markt. Deze luxe-uitgave verscheen in 100 exemplaren en kostte 7,50 gulden. De klein-octavo editie verscheen in 5000 exemplaren. Schadd was een van de eerste uitgevers die op grote schaal partijen boeken met bijbehorende rechten op fondseveningen aankochten om die vervolgens tegen ramsjprijzen in de handel te brengen of er goedkope ongecorrigeerde herdrukken van uit te brengen.¹¹²

Multatuli heeft deze derde druk van de *Havelaar* dan ook niet kunnen herzien. De tekst van de voorgaande drukken, zoals door Van Lennep bewerkt en gecensureerd, was in deze derde druk dus ongewijzigd gebleven.

MULTATULI ALS TEKSTBEZORGER • Twee jaar later, in januari 1873, werd de resterende voorraad met bijbehorend kopijrecht voor 2500 gulden doorverkocht aan de Leidse uitgeverij Van den Heuvel en Van Santen. Zonder er een herdruk van te laten verschijnen verkocht deze firma de *Max Havelaar* een jaar later voor 2100 gulden aan Funke, die opgetogen aan Multatuli schreef: 'Ik heb groot nieuws en wel dat het mij heden morgen na eindeloos veel geschrijf en getokkel gelukte het laatst overgebleven ex. van den derden druk van Uw Havelaar met het recht van herdruk te koopen voor de niet onbelangrijke som van f2100,-!' Funke was van plan er in september 1874 een herdruk van uit te geven en vroeg Multatuli 'dat boek nog eens door te lezen en invullen en te commentarieren waar dat noodig is', ten einde het als 'eerste door de auteur herziene uitgaaf' te publiceren.¹¹³ Met het invullen doelde Funke hier op het ongedaan maken van de tekstingrepen door Van Lennep.

Met deze aanstaande vierde druk kreeg Multatuli de regie over zijn tekst eindelijk terug. Maar het was in zijn ogen veertien jaar te laat om de Nederlandse politiek te kunnen beïnvloeden en tot actie aan te zetten. Het was veertien jaar te laat om zijn eigen beroepspositie en maatschappelijke status te kunnen verbeteren. En het was – wat ook het resultaat zou zijn van deze verbeterde heruitgave – te laat om alsnog de zorg voor zijn gezin op zich te kunnen nemen. Tine was in september 1874 overleden en de kinderen wilden hun vader niet meer zien.

De herziening van de *Max Havelaar* viel Multatuli zwaar. In dezelfde tijd was hij ook bezig met een heruitgave van *Minnebrieven*, waarvan Funke inmiddels ook de rechten had verkregen. In oktober 1874 schreef Multatuli zijn uitgever:

Ja, ik heb weinig nieuws geleverd, dit jaar! Toch hebben m'n hersens geen rust gehad! Integendeel. Ik ben vermoeder dan wanneer ik altyd had kunnen doorwerken, of doorleveren. Ook is 't in waarheid dat de korrekties my meer kosten dan ze u opbrengen. Dit ligt niet aan 't werk zelf, maar in de aandoeningen die 't nazien van verleden dingen in my opwekt.¹¹⁴

Er gingen maanden voorbij waarin Multatuli nauwelijks werkte aan de proeven. Ook zijn nieuwe bundel *Ideën* was stil komen te liggen. Funke bood hem aan de proevencorrectie voor de nieuwe *Havelaar*-editie op zich te nemen zodat het drukken zou kunnen doorgaan en Multatuli zijn tijd kon besteden aan het toevoegen van aantekeningen bij de hoofdtekst. Toen de schrijver hieraan geen gehoor gaf, begon Funke zijn geduld te verliezen. Op 23 juni 1875 stelde hij Multatuli voor het eerst een ultimatum:

heb ik vóór 15 Juli a.s. geen afdoend antwoord van U, dan geef ik de hoop op met U in relatie te blijven, en zal ik gedwongen zijn de zorg voor herdrukken Uwer werken zelf op mij te nemen en bundel VII onvoltooid te laten. Tot op die datum blijf ik vertrouwen dat Ge mij voor zóó groot verdriet wil bewaren.¹¹⁵

Hiervan moet Multatuli geschrokken zijn, want hij begon terstond met werken. Begin augustus volgde er echter een nieuwe periode dat hij niet tot werken in staat was, waar Funke wederom met een ultimatum op reageerde:

dwing mij om Uzelfs wil toch niet om de afgedrukte bladen uit te geven met de slotverklaring dat ik de beloofde noten niet uit Uw pen heb kunnen wringen. Voor mij zou zulk een publicatie geldelijk nadeel berokkenen, doch wat moet men gaan denken van de macht die Ge over Uzelf oefent? Ik zal nu nog wachten tot 15 Aug. Heb ik dan geen levensteeken, dan ga ik in Gods naam alléén onder zeil.¹¹⁶

Funkes aanpak werkte ook ditmaal: Multatuli voltooide de proevencorrectie. Op 19 oktober 1875 lag het boek in de winkel.

Deze vierde druk verscheen in een oplage van 5000 exemplaren en had dezelfde verkoopprijs als de derde druk: 2,40 gulden voor een ingenaaid en 2,90 gulden voor een gebonden exemplaar. Multatuli had bij de herziening geen beschikking over het manuscript, dat op dat moment vermoedelijk nog in het bezit was van de uitgever De Ruyter. Een deel van de tekstingrepen van Van Lennep moet hij op basis van zijn geheugen hebben hersteld. Vermoedelijk gebruikte Multatuli voor zijn correcties een exemplaar van de derde druk. Hij veranderde behoorlijk wat aan de tekst. Zo werd de Siegenbeekse spelling vervangen door die van De Vries en Te Winkel en werd de ij consequent gewijzigd in een y – een typisch Multatuliaanse schrijfwijze. Verder veranderde hij waar mogelijk al te stijve passages door vlottere formuleringen en werd het gebruik van komma's, destijds door Van Lennep aangebracht, gereduceerd. Deze vierde druk werd door Multatuli tevens voorzien van 179 verklarende noten. Multatuli werkte nog aan deze 'Aanteekeningen en ophelderingen' toen de hoofdtekst

al werd gedrukt. De tekst ervan werd zo omvangrijk – meer dan vijftig pagina's – dat Funke dit gedeelte in een kleiner letterkorps moest laten zetten om de geplande totale omvang van het boek niet te overschrijden. De gelithografeerde banden waren ook al vervaardigd. De 'Aanteekeningen' beginnen op zeer Multatuliaanse wijze:

De vertraging in 't verschynen van dezen druk is aan my te wyten, en waarlyk niet aan myn zeer voortvarenden uitgever. En 't blyft twyfelachtig of 't woord: *wyten* goed gekozen is? Recht tot verwynt immers veronderstelt *schuld*, en ik vraag of dit van toepassing wezen kan op myn byna onverwinnelyken tegenzin om, bladzy voor bladzy, woord voor woord, letter voor letter, op-nieuw het treurig drama te doorleven, dat aan dit boek 't aanzyn gaf? *Dit boek!* Iets anders immers ziet de lezer er niet in.¹¹⁷

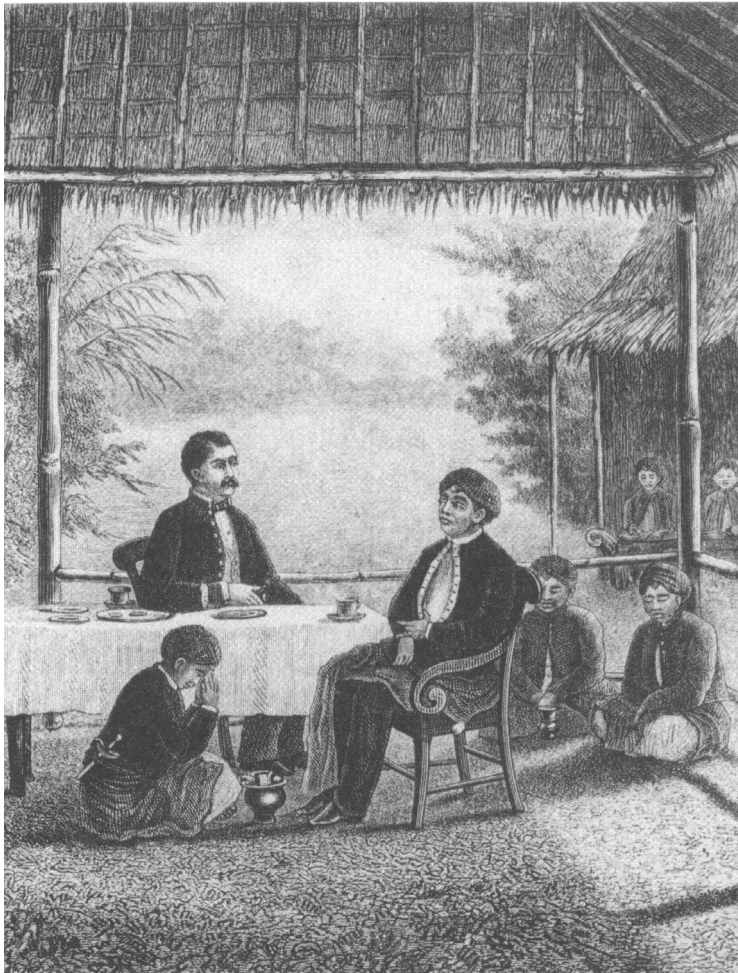
Naast verklarende noten van bijvoorbeeld Maleise uitdrukkingen geeft Multatuli bij veel passages in de tekst aan wat er sinds het verschijnen van de *Max Havelaar* is veranderd, of beter: wat er *niet* is veranderd. Aan de beroemde slotwoorden gericht aan de Koning voegt hij de volgende noot (nummer 179) toe:

Ook op deze vraag wacht ik nog altyd te-vergeefs antwoord van den Koning, die zeker zich bezig houdt met belangryker zaken dan Rechtdoen en 't behouden van Insulinde voor Nederland. Ik zal Z.M. 'n exemplaar aanbieden van deze nieuwe uitgaaf, en in afwachting van beter succes – als m'n vriend Chresos uit de *Minnebrieven*, doch altyd *onder protest* – vertellinkjes dichten voor 'n Publiek dat niet lezen kan. Immers, indien dit niet het geval was, zou de Natie recht hebben geëischt in de Havelaarszaak!¹¹⁸

DE LAATSTE HERZIENE DRUK • De neerslachtige stemming waarin Multatuli bij het persklaar maken van de vijfde druk verkeerde, bleef de volgende jaren aanhouden. Aan het bevriende echtpaar Vitus en Hilda Bruinsma schreef hij op 15 november 1877:

Deze stryd tegen m'n eigen lust om deuren en vensters open te zetten, werkt verlamdend op elke intimiteit niet alleen, maar zelfs op m'n publiekschryvery, die de *Times* van m'n ziel was tot op 't oogenblik dat er redenen ontstonden waarom ik niet alles zeggen mocht. [...] Om thans persklaar drukwerk te leveren, moet ik me werkelyk maken tot 'schryver', tot *kopieleverancier*, tot iemand die iets maakt. Ik voel me er hoe langer hoe minder bekwaam toe.¹¹⁹

Toen eind 1880 het grootste deel van de oplage was verkocht, kondigde Funke aan dat hij zijn fonds wilde verkopen om zich in de toekomst geheel te kunnen wijden aan zijn eigen dagblad, *Het Nieuws van den Dag*. Multatuli bleef tot diens overlijden met Funke bevriend, maar hij betreurde deze beslissing. Later zou hij over zijn band met Funke aan een vriend schrijven:

Houtgravure van
jhr. Josias C. Rappard

Ik kan U niet zeggen hoeveel verplichting ik aan hem heb. Dat bepaalt zich niet volstrekt niet tot geld zaken alleen – schoon hy dáárin altyd allergrootmoedigst was – neen, op heel andere wyzen nog heeft hy my altyd edel behandeld. Ik heb veel fouten, en de manier waarop hy die altyd vergoelykte en vergaf, maakt hem in myn oog tot een der achtenswaardigste menschen. Dikwyls heb ik hem bewonderd. Z'n goedheid jegens my was des te sterker omdat hy van temperament volstrekt niet schaapachtig is, en dus niets te maken heeft met lamzalige goedigheid. [...] Indien allen die met Havelaar in aanraking kwamen hem behandeld hadden als Funke, waarlyk, beste jongen, dan had ik niet zoo rondgezworven, te-vergeefs zoekende naar recht.¹²⁰

Voor ruim 20.000 gulden ging het Multatuli-fonds in 1880 van Funke over in handen van de Uitgeversmaatschappij Elsevier te Rotterdam. Funke was medeoprichter en werd een van de vier commissarissen. Hij zegde Multatuli een jaarlijks aandeel van de winst toe van 500 gulden, dat na diens overlijden aan zijn weduwe zou worden uitgekeerd. Op dat moment waren er volgens Funke zo'n 13.000 exemplaren van *Max Havelaar* – alle vier drukken tezamen – over de toonbank gegaan.¹²¹

Jacq. G. Robbers was directeur van de uitgeversmaatschappij Elsevier. Hij benaderde Multatuli korte tijd later met het plan voor een vijfde druk van de *Max Havelaar*. Hij schreef hem dat hij er een geïllustreerde uitgave van wilde maken en vroeg hem of hij de tekst nog eens wilde herzien. De houtgravures waren al vervaardigd, en wel door de schilder en tekenaar jhr. Josias C. Rappard. Maar Multatuli

keurde de houtgravures af. ‘Die illustratie van den Max H. zit me dwars in de maag! Zoo-iets moet zéér mooi zyn of... niet-zyn! Middelmaticheid in kunst heeft geen reden van bestaan.’, schreef hij Funke.¹²² Robbers zag van de illustraties af.

De vijfde druk van *Max Havelaar* werd op 1 november 1881 ingenaaid voor 1,90 gulden en gebonden voor 2,40 gulden te koop aangeboden. Hoe hoog de oplage was, is niet bekend. Van deze vijfde druk blijken vier verschillende versies te bestaan. In het zevende katern zijn tijdens het drukken veranderingen aangebracht in het zetsel. Mogelijk zijn de varianten het gevolg van de omstandigheid dat de gecorrigeerde proeven van Multatuli pas bij de drukkerij aankwamen toen men al met drukken begonnen was. De pers werd stopgezet en men bracht de correcties in het zetsel aan. De al afgedrukte vellen werden echter niet weggegooid, maar later gewoon meegebonden.

Evenals bij de vierde druk corrigeerde Multatuli deze uitgave consciëntieus en voorzag hij de hoofdtekst van een nieuwe reeks aantekeningen en ophelderingen. Hiermee werd het de ‘tweede, door den auteur herziene uitgaaf’. Het zou ook de laatste druk van *Max Havelaar* zijn die door hem werd bewerkt.

Het contact met Robbers was aanvankelijk goed, maar verslechterde snel. ‘Met m’n nieuwen uitgever vrees ik ’t niet te kunnen rooien. Ik voel dat ik den man (of hy my) niet gebruiken kan. [...] ’t is irritant, want het veranderen van uitgever heeft veel in. [...] De *mogelykheid* bestaat dat die verwickeling my belet ’n letter meer in druk te leveren.’, schreef hij aan een vriend.¹²³ Hij had zich echter verplicht aan deze uitgever voor zijn nieuwe, achtste bundel *Ideën*, waarvoor hij een voorschot van tweeduizend gulden had gekregen. De bundel, waarin het verhaal van Woutertje Pieterse zou worden voortgezet, werd door Multatuli niet meer geschreven.

EEN VEELGELEZEN SCHRIJVER • Tussen de eerste druk uit 1860 en de vijfde uit 1881 waren er, zoals al gezegd, ongeveer 13.000 exemplaren van *Max Havelaar* verkocht. De oplage van de vijfde druk is niet bekend, maar is vermoedelijk niet lager geweest dan die van de vierde druk: zo’n vijfduizend exemplaren. De eerste elf jaar was het boek voor minderwelgestelden te duur om aan te schaffen. Dit werd vanaf de derde druk al beter, toen een niet-gebonden *Havelaar* ‘nog maar’ 2,40 gulden kostte. Dat was nog steeds veel geld, maar er waren gelukkig ook andere manieren om het boek in elk geval te kunnen lezen. Boeken konden worden geleend bij vrienden of familie, de tekst werd voorgelezen, er waren leeskringen en leesmusea waar *Max Havelaar* gezamenlijk of bij toerbeurt werd gelezen, en er waren commerciële én ideële winkel- en leenbibliotheken. Ook werden er tweedehandsexemplaren aangeboden, uiteraard tegen een lagere prijs. Hoeveel tijdgenoten van Multatuli zijn *Max Havelaar* hebben gelezen, is onbekend, maar hun aantal moet vele malen hoger zijn geweest dan de geschatte 18.000 exemplaren van de eerste vijf drukken.

Chantal Keijsper

Rondom het handschrift

van de *Max Havelaar*¹²⁴

1 • Bij weinig boeken is de wordingsgeschiedenis zo goed na te gaan als bij Multatuli's geniale hoofdwerk, dankzij de vele brieven van Dekker aan Tine uit de tweede helft van het jaar 1859. Gedurende een paar zomermaanden had het gezin Douwes Dekker, eindelijk na twee jaar herenigd, verblijf gehouden in Maastricht en Visé; vandaar was men omstreeks 20 augustus naar Antwerpen gegaan, misschien om Tine's veertigste verjaardag in haar geboortestad te vieren. Maar nijpend geldgebrek maakte een noodsprong onvermijdelijk. Zo vertrok Tine in arren moede met het zoontje van vijf-en-een-half en het dochtertje van twee jaar, en met haar baboe, al na enkele dagen naar Den Haag, waar haar enige zuster Henriëtte woonde, gehuwd met de gefortuneerde baron Van Heeckeren van Waliën, oud-Oost-Indisch ambtenaar evenals Dekker. Het geld voor de reis ontbrak; op de boot naar Rotterdam moest Tine de beschamende komedie spelen, dat zij haar beurs vergeten of verloren had; in Rotterdam leende zij bij kennissen een klein bedrag ter afdoening van het vervoer. In Den Haag ontving Tine geen onderdak, maar twintig gulden. Daarmee zette zij haar zwerftocht voort naar haar zwager Jan Douwes Dekker, die haar op Java had gesteund maar in 1858 naar Nederland was vertrokken, en die na een verblijf in Delft sinds juni 1859 met zijn grote gezin te Brummen een bescheiden buitengoed bewoonde.

Ondanks de verbijsterende korthed van Tine's bezoek in Den Haag, hadden zuster en zwager haar geprest een brief aan Dekker te schrijven: dat zij zich van hem afscheurde, en dat beiden maar als vreemden een eigen weg moesten gaan, hij desnoods als hofmeester of matroos. Ook zonder zijn reacties van eind augustus en begin september te lezen, kan men zich voorstellen hoe diep hij gegriefd werd door dit epistel van háár hand, en met wélke gevoelens hij de gelijksoortige adviezen vernam die Henriëtte en haar edele echtgenoot Tine nog nazonden. Het klassieke woord: *facit indignatio verbum*, werd ook hier bewaarheid: Dekkers verontwaardiging als echtgenoot vormt een beslissende factor in het ontstaan van zijn roman. Toen het boek voltooid was, erkende hij het zelf: 'Ik ben dank schuldig aan v. Heeckeren, *hij* heeft mij de gal doen overloopen, je zult zien dat hij ook een tik krijgt.'¹²⁵

Maar het was niet verontwaardiging alleen, het was de verontwaardiging van een man met literaire neigingen en plannen. Reeds in 1841 te Batavia, in 1842-'43 te Natal had hij enkele schetsen geschreven; en het jaar daarop, door generaal Michiels wederrechtelijk geschorst in ambt en inkomsten en tegelijk verhinderd om de stad te verlaten, was hij te Padang in bittere armoede bezig aan zijn romantisch toneelstuk *De eerlooze*. Nog in november 1851, te Menado geplaatst als secretaris van de residentie, had Dekker dit stuk gered van zijn eigen verscheurende neigingen en het zijn jeugd-

vriend A.C. Kruseman te Haarlem gestuurd; maar deze achtte als uitgever de publicatie ervan niet verantwoord en ontried hem bij een ontmoeting in de verloftijd een carrière als letterkundige. Hoe teleurstellend ook, betekende dit voor de schrijver zelf zeker geen definitief oordeel over de waarde van zijn drama. Wellicht mee door de omstandigheden waaronder het was ontstaan, had hij er een zwak voor; en van de literaire bagage die hij op 2 september 1859 te Brussel in het hotel Au Prince Belge meebracht, vormde het nog altijd een belangrijk deel.

Al gauw vatte hij het voornemen op, er opnieuw iets mee te beginnen. Als hij op maandagochtend 5 september Tine meedeelt: 'Ik denk een lampje te koopen om 's avonds te kunnen schrijven'¹²⁶, behoeft men nog niet te menen dat het iets anders dan zijn correspondentie betreft. Maar in de brief van 9 september staat: 'Ik schrijf den ganschen dag aan mijnen Eerlooze. Ik heb idee dat ik daarvan iets maak en als ik slaag schrijf ik meer.'¹²⁷ Een week later heeft zijn plan een concrete vorm aangenomen: Dekker zoekt langs indirecte weg contact met J.E. Stumpff, vrijmetselaar als hijzelf, eigenaar van Frascati in de Nes te Amsterdam, en volgens de krant binnenkort deelgenoot of directeur in een nieuw te vormen toneelonderneming. Het manuscript, netjes geschreven en gebonden, ligt gereed, en eenmaal aanvaard zal het stuk de schrijver toch wel honderd gulden bezorgen. Met het naïeve optimisme dat hem levenslang verleid heeft tot overschatting van zijn maatschappelijke kansen of liever tot onderschatting van de weerstanden, ziet Dekker op 16 september al de waarschijnlijkheid van een akkoord met enig toneelgezelschap 'voor het leveren van stukken'.¹²⁸ Zijn schrijverschap, een oude, nooit vergeten illusie, is wakker geschud. Dat de roman-in-wording – voor het eerst vermeld op 22 september 1859 – nog dagenlang met het herschreven toneelstuk verbonden bleef, valt uit allerlei mededelingen van die tijd te lezen. Zelfs de horatiaanse schuilnaam is, blijkens een brief van 24 september, niet voor de *Havelaar* maar voor het drama gekozen. 'Mag ik U verzoeken – zo schrijft hij Mr. van Hasselt – te willen bedingen dat ik op Affiches etc *Multatuli* heet? Het is mogelijk dat ik later nog eens in betrekking kom, of als publicist over ernstige zaken optreed en er zijn er in ons land die den man niet voor serieus houden die eene komedie geschreven heeft.'¹²⁹ En vier dagen later aan Tine: 'Ik noem mij Multatuli dat is: *ik heb veel gedragen*, een vreemde naam niet waar? Welnu als nu mijn stuk gespeeld wordt dat nooit zoo spoedig zijn kan daar de repetitien enz. veel tijd weg nemen hoop ik niet lang daarna klaar te zijn met mijn boek en als dat dan met dien naam Multatuli in de wereld komt, die als mijn stuk een beetje lukt, gaauw in de gedachten komt omdat hij zoo vreemd en toch welluidend klinkt, dan moet dat op mijn boek doen letten.'¹³⁰

Maar het was ook geen schrijverschap alléén, het was zeer bepaald een strijdbaar schrijverschap dat Dekker nastreefde. De literatuur was hem middel, geen doel. Aanvankelijk scheen het hem zelfs mogelijk reeds met *De eerlooze* dat doel te bereiken, want zijn strategie zag verder dan de schouwburg. Hij wou de toneeldirectie niet enkel winnen voor zijn stuk, maar voor zijn zaak. 'Tevens zal ik, wanneer het antwoord nu op mijn schrijven *welwillend* is, van die gelegenheid gebruik maken om hun de geschiedenis van Lebak vóórteleggen. Men schrijft in de Couranten thans veel over het slecht bestuur van Indie en over de vrees voor opstand, enz. Misschien

zal het hunne aandacht trekken dat ik dat vroeger gezegd heb dan ieder ander. In 't kort, als ik nu met hen in aanraking kom zal ik beproeven mij een kring te scheppen die partij voor mij neemt.'¹³¹

Dit citaat uit de brief van 16 september 1859 mag gelden als de geboorteakte van de *Max Havelaar*. Had reeds *De eerlooze* zijn herinneringen verlevendigd aan het jaar van onrecht en machteloosheid te Padang, nu, terwille van het gunstige gehoor waarop hij rekende, verdiepte Dekker zich ook weer in het pak documenten en afschriften dat de authentieke bewijzen inhield van de misstanden in Lebak, de nalatigheid der autoriteiten en de doortastende maar officieel berispte plichtsbetrachting van hemzelf. Geheel zijn Indische loopbaan herrees aldus voor zijn geest: de hoopvolle tijden in Batavia en in Menado, de catastrofale gebeurtenissen in Natal en in Lebak, zijn maatregelen ten bate van de weerloze bevolking, de vaak moeilijke verhouding tot zijn meerderen, zijn verliefdheden in Batavia en op Sumatra, en daarna de jaren van geluk met zijn vrouw, overschaduwde alleen doordat het huwelijk lang kinderloos was gebleven. De geschriften die door zijn vingers gingen, waren geen ambtelijke papieren maar herlevende delen van zijn bestaan, bloedwarm en bezielde, stukken van een onvoltooid verleden dat ook de toekomst beheerste, immers, de mishandeling van de inlanders duurde voort en tevens zijn eigen martelaarschap voor hun menselijk, ja wettelijk recht. Hij herlas de klemmende brief met talrijke bijlagen die hij anderhalf jaar eerder, in januari 1858, eveneens te Brussel, aan de gouverneur-generaal in ruste had gestuurd: nog altijd onbeantwoord. Nu, op 24 september stuurde hij een afschrift ervan aan Mr. van Hasselt, met wie hij in correspondentie was geraakt over zijn toneelstuk. Wat hij eerst in het voorjaar van 1856, daarna in januari 1858 vergeefs gehoopt had van één man: waarheidsliefde, rechtvaardigheid en persoonlijk meegevoel, dat hoopte hij opnieuw, maar nu van een grotere kring. Waarom dan niet van állen, van heel het volk? Een brief aan de koning zou terechtkomen op het ministerie van koloniën en 'een Minister kan zich zoo gauw van iets afmaken'.¹³² Maar wat, indien hij een ópen brief aan de koning schreef?

Juist omdat zijn conflict minder een particuliere dan een algemene zaak was, juist omdat de zedelijke grond ervan het geweten van iedere mens, het politiek belang ervan het gezag van de staat raakte, was een beroep op de openbare mening mogelijk. Enkele jaren tevoren had Mevrouw Beecher Stowe met *Uncle Tom's Cabin* de maatschappelijke macht van het geschreven woord opnieuw bewezen. Maar om de lezers te treffen, moesten de feiten blijkbaar niet in de zakelijke stijl van het betoog worden meegedeeld, maar in de suggestieve stijl van het verhaal. Behalve de rechtmatige verontwaardiging die hem tot verweer; behalve de letterkundige ambitie die hem tot verbeeldingswerk; behalve het Indische conflict dat hem tot een pleidooi aandreef, mag ook dit voorbeeld van een wereldhistorische strekkingsroman worden beschouwd als één der inspirerende factoren bij het ontstaan van de *Max Havelaar*, al noteert Dekker de vergelijking van zijn werk met dit boek als een plotselinge inval in zijn brief van 28 september aan Tine. Het noemen van deze vier facetten is uiteraard een al te eenvoudige aanduiding van wat in werkelijkheid een hoogst gecompliceerde en intensieve scheppende activiteit is geweest, onherhaalbaar en binnen de Nederlandse letteren zelfs onvergelijkbaar.

11 • In een brief van donderdagavond 22 september 1859 komt de *Max Havelaar* voor het eerst ter sprake: 'Ik ben namelijk sedert vele dagen bezig met het schrijven van een ding dat misschien wel drie deelen groot wordt. Nu is het zonderling zooals ik bij dat werk telkens verander van opinie over hetzelfde. Ik heb oogenblikken dat ik er mee tevreden ben en dan weer komt het mij voor als om te verscheuren. Ik gis een 100 pagina's druk klaar te hebben. Als nu dat van de Eerlooze gedurende dien tijd marcheerde, zou mij dat wat moed geven. Ik heb den titel van dat stuk veranderd, het heet nu: "De bruid daarboven".'¹³³

Uiteraard zou men in een gewoon geval nooit mogen veronderstellen dat honderd bladzijden voortreffelijk proza in vijf of zes dagen ontstaan konden zijn. Maar hoe zeer het hier een óngewoon geval betreft, blijkt uit de verdere brieven. Ofschoon Dekker op 28 september schrijft: 'Ik kan niet zeggen dat ik hard voortga', deelt hij in diezelfde brief mee: 'Als ik niet gestoord word door uiterlijke dingen, schrijf ik zoo gaauw dat ik over twee dagen er niets meer van weet, dan lees ik hard op, en als iets vreemds, wat ik voor weinig tijds maakte.' En verderop: 'Ik gis bijna de helft aftehebben of een derde, maar ik merk onder het schrijven dat ik stof in mijn hoofd heb voor vele boekdeelen.'¹³⁴ En reeds overweegt hij het uitgeven van bewijsstukken, zodra zijn roman, als zeker veelgelezen boek, de waarheid van de behandelde zaken ter discussie heeft gesteld. Ook de waarschijnlijke titel is nu ontworpen: 'de koffijveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij', en Dekker voegt erbij: 'Ik ben zeker dat je dien titel heel gek vindt, en niet geschikt om aan lezers van een leesgezelschap te bevallen. Maar als men het leest ziet men dat die titel een satire is.'¹³⁵ Ten slotte bevat dezelfde brief nog drie aanhalingen uit de tekst: de beginregels; de beschouwing van Droogstoppel over de vele bevolkingsgroepen waarvoor zijn boek van belang zal zijn; en een klein deel van de uitweiding over het bouwen van kerken uit de aanhef van het quasi door Stern geschreven Indische verhaal, 'een dertig pagina's verder'.¹³⁶

De precieze plek waartoe Dekker op 28 september 1859 gevorderd was, is met grote waarschijnlijkheid af te leiden uit zijn mededeling: 'Jij komt ook in mijn boek, ik heb U juist gister avond een ondeugende streek laten uitvoeren, hoor beste beste tine, mijn tine, je bent mijn lieve hart.'¹³⁷ Gaat men na welke passage bedoeld kan zijn, dan vindt men er drie die overweging verdienen, alle drie uit de tafelgesprekken: de beschouwing over de schoonheid van de vrouwen uit Arles, met het plotse-linge niezen van Tine; de geschiedenis van de omelet die er niet is; en het argeloze antwoord van Tine, die niet meer schijnt te weten dat haar man in 1846 naar Tjiandjoer kwam om er te trouwen. Maar zo min het eerste als het laatste kan men met enig recht 'een ondeugende streek' noemen. Blijft enkel de afwezige omelet over; en ter versterking van de argumentatie vindt men daar de term 'ondeugend' in de tekst. Het is in het latere nethandschrift bladzijde 122, juist even over het midden van het boek.

Anderhalve week later, op zondagavond 9 oktober 1859, schrijft Dekker de verdrietige zinnen: 'Ik heb verscheiden dagen gehad dat ik niet geschikt was om te werken', en 'Ik heb dagen dat ik geen bladzijde vorder en dat mijn geest geheel gedrukt is'.¹³⁸ Niettemin moet het boek in de voorbijgegane tijd snel zijn gevorderd, want

niet enkel vindt men hier een samenvatting van de inhoud welke een vrijwel voltooid werk veronderstelt, maar bovendien citeert Dekker de gehele tekst van Saïdjahs minneliedje: 'Ik weet niet waar ik sterven zal' en daarmee een bladzijde die zich op ongeveer één zesde voor het slot bevindt. Voorts vermeldt deze uitvoerige brief nog de toespraak tot de Hoofden van Lebak: 'Ik heb die gemaakt juist zoo als ik spreek, en ik geloof dat het mij goed gelukt is. Jij komt er ook in, en onze Edu ook.'¹³⁹ Tussen 28 september en 9 oktober zijn dus ongeveer tachtig bladzijden ontstaan; naar de telling van het latere handschrift: 122 tot 203.

Opmerkelijk is de passage waar Dekker meedeelt dat hij als antwoord op de laster wel verplicht is zoveel goeds over zichzelf te zeggen, hoewel dit nu weer aanleiding zal zijn om hem zelfingenomenheid te verwijzen: 'Het is zeer onregtvaardig maar het is zoo. Als iemand beschuldigd is van diefstal en hij brengt dan bewijzen bij van eerlijkheid om zich te verdedigen is het absurd hem dat kwalijk te nemen en hem voortewerpen dat hij zich beroemt op zijn' inborst.'¹⁴⁰ Uit dit voorbeeld van de diefstal mag men afleiden dat de befaamde parabel van Barbertje op dat moment nog ongeschreven was; bij Barbertje immers gaat het om een moord.

Drie dagen later, op 13 oktober, volgt de juichende uitroep: 'Lieve hart mijn boek is af, mijn boek is af!' En aan het eind van dezelfde alinea: 'Het is opgedragen aan E.H. v. W. met eenige fransche regels die ik uit een boek citeer, regels die juist uitdrukken wat ik U zeggen wil en die U plezier zullen doen trouwe, lieve tine. Ik ben zoo blij als een engel.'¹⁴¹

Indien men 16 september erkent als meest waarschijnlijke aanvangsdatum en 13 oktober als dag van voltooiing, dan blijkt de gehele *Max Havelaar*, ondanks tijden van moeizame voortgang, ontstaan te zijn in minder dan een maand: een vulkanische uitbarsting van scheppingsvermogen, zoals in iedere kunst zelden, en in de literatuur eigenlijk nooit voorkomt.

Men kan hiertegen aanvoeren dat een deel van de inhoud gereed lag en ontleend werd aan oudere aantekeningen. In letterlijke zin geldt dit enkel voor een paar gedichten en voor de officiële stukken uit de ambtsperiode in Lebak. Van omvang gering in verhouding tot het gehele werk, behoren die gedichten literair bovendien tot de zwakste gedeelten ervan, al heeft hun romantisch-retorische taal als tegenstelling tot het karakteristieke proza een onmiskenbaar effect. Bovendien is zowel het lied over de moederliefde, als het – later toegevoegde – Duitse vers, door Multatuli zelf duidelijk als bijlage behandeld. En wat de ambtelijke correspondentie betreft, die vormt om zo te zeggen het uitgangspunt van het hele verhaal; om die suggestief te kunnen publiceren, werd het boek geschreven. Maar al lag hun tekst gereed, het was voor Multatuli een taak te méér hun bureaustijl organisch op te nemen in de literatuurstijl van zijn roman. En ten slotte: ook van deze brieven is de gezamenlijke omvang naar verhouding gering.

Een andere vraag is echter, of de inhoudsopgave van het pak van Sjaalman, bij alle overdrijving, niet wijst op de aanwezigheid van talrijke bruikbare aantekeningen, bruikbaar vooral voor de uitweidingen die Droogstoppel, Stern en Havelaar zich gelijkelijk veroorloven. Naar aanleiding van een tiental titels lijkt zo'n aanwending van ouder materiaal inderdaad waarschijnlijk: Over den oorsprong van den adel;

over de schoonheid der vrouwen te Nimes en te Arles; over de betaling van landrenten in natura; over den stijl; over etymologie als hulpbron bij ethnologische studien; over de toekomst van den Nederlandschen handel; over waarheid in poësie; over bouwkunde, als uitdrukking van denkbeelden; over de verhouding der Europeische ambtenaren tot de regenten op Java; over de armoede der schilderkunst. Maar als deze en misschien nog enkele andere gevallen de conclusie wettigen dat Dekker bijwijlen gebruik heeft gemaakt van vroegere notities, dient men er zich van bewust te zijn dat hij ze niet zonder diepgaande omwerking te pas kon brengen in verhaal of gesprek, en dat een bestaande oudere vorm minstens even vaak remmend op een kunstenaar werkt als inspirerend. Toen Mimi in 1890 Multatuli's brieven uit 1859 publiceerde, maakte zij melding van Dekkers verblijf te Kassel in het najaar van 1858 en van haar 'voor wie hy toen Saidjah's lied dichtte in het maleis'.¹⁴² Ofschoon men de vraag kan stellen op welk der beide liederen hier bedoeld wordt, schijnt zo'n mededeling toch te dwingen tot de conclusie dat dan het gehele Saidjah-verhaal moet dagtekenen uit die periode. Er is voorts een brief van Otilie Coss uit januari 1861: 'Alles kam mir so bekannt vor – alles, alles! Wie vieles habe ich aus ihrem Munde gehört.'¹⁴³ Met wat veel misverstand kon men de *Max Havelaar* reeds in het late najaar van 1858 gereed achten 'op het schrijven na'. Maar deze veronderstelling, ofschoon in ernst gemaakt, weerlegt zichzelf: het is immers onvermijdelijk dat Dekker in Kassel mondeling dezelfde feiten heeft verteld als later in Brussel schriftelijk, eenvoudig omdat het de werkelijke feiten van zijn veelbewogen leven zijn geweest.

En wat speciaal het lied van Saidjah betreft: sinds Du Perron in 1940 de verschillende teksten publiceerde, weten wij met zekerheid dat het gedicht 'Zie hoe de badjing zijn levensonderhoud zoekt', het tweede lied van Saidjah dus, oorspronkelijk door Multatuli in niet geheel feilloos Maleis werd gemaakt, en wel naar aanleiding van een andere Maleise romance die stellig niet van zijn hand is.¹⁴⁴ Maar ook weten wij dat dit lied, waar de naam Adinda in voorkomt, een der *oorsprongen* van het Saidjah-verhaal is geweest, en niet omgekeerd. De brief van 9 oktober 1859 bevat de gehele tekst van het eerste gedicht: 'Ik weet niet waar ik sterven zal', met een enkele opmerking die duidelijk suggereert dat deze tekst toen pas was ontstaan en de schrijver zelf diep had ontroerd. En wat het verhaal als geheel betreft, diene een kleine passage uit de brief van 29 oktober, dus tijdens het kopiëren geschreven: 'Er is eene geschiedenis in van een inlandse jongen, die mij zoo schoon voorkomt dat ik zelf van morgen er tranen bij in de ogen had. Want daar ik zoo snel gewerkt had was ik het vergeten en bij het overschrijven was het mij als nieuw.'¹⁴⁵ Men mag hieruit afleiden dat Mimi zich ten aanzien van het Saidjah-lied heeft vergist. Helaas, niet enkel daar.

Er zijn ten slotte in de tekst zelf nog enkele kleine, bij nauwkeurig onderzoek te ontdekken gegevens die misschien iets verraden over het ontstaan van dit boek; en wel het foutieve gebruik van de ik-vorm op plaatsen waar onmogelijk de Hamburgse jongeman Ernest Stern, maar alleen de Indische ambtenaar Douwes Dekker kan zijn bedoeld: 'Dikwijls als ik dien weg langs ging, was het mij als zoude ik hier of daar een' wagen vinden met reizigers uit de vorige eeuw, die in den modder gezakt, en vergeten waren.' Waarschijnlijk moest dus de beschrijving van de aankomst te Lebak de aanhef van de roman vormen, en zijn in een tweede stadium, hoe spoedig ook, de

gestalten van Droogstoppel en Stern ervóór gevoegd. Hoe dit zij, in elk geval is hún beider geboorte-uur beslissend geweest voor de *Max Havelaar*: want eerst door middel van deze twee verbeeldingsfiguren heeft Multatuli zich de gelegenheid geschapen om zijn sarcastische virtuositeit en zijn romantische zelfverheerlijking vrijelijk te ontplooiën. In plaats van benepen kritiek verdient de zonderlinge structuur van de roman als kadervertelling dus juist de grootste bewondering, aangezien zónder die structuur de flonkerende veelzijdigheid van Multatuli's werk, naar inhoud en stijl, ondenkbaar is. Alleen krachtens de taakverdeling over de tussenpersonen Droogstoppel, Sjaalman, Stern en Havelaar, is Multatuli in staat geweest om de meest tegenstrijdige tijden, plaatsen, standen, denkbeelden en gevoelens samen te vatten tot eenheid en evenwicht: Holland en Indië, koopman en ambtenaar, vorst en bevolking, huichelarij en heldenmoed, politiek en poëzie, gezinsgeluk en staatsbelang, weemoed en sarcasme, natuurbeschrijving en pathos, en bovendien zijn eigen leven in niet minder dan vier perioden. Zoals bij ieder kunstwerk ligt ook bij de *Max Havelaar* het meest wezenlijke scheppingsmoment in het vinden van de adequate vorm.

III • Wat Multatuli op 13 oktober 1859 een voltooid boek noemde, was uiteraard niet meer dan een klad. In de daarna volgende drie weken schreef hij in het armoedige zolderkamertje van de Prince Belge met geleende inkt zijn werk in het net over, totdat zijn vingers kramp, zijn ogen een ontsteking kregen. Op 19 oktober waren er 70 bladzijden fijn schrift gereed; op 28 oktober blijkt hij gevorderd te zijn tot pagina 182; op 2 november meldt hij: 'Morgen hoop ik mijn boek aftekrijgen', en op 5 november is het bij de binder, om daarna zo spoedig mogelijk verzonden te worden aan Tine en aan Jan.

Het is dit manuscript dat het kostbaarste stuk vormt uit de rijke verzameling van het Multatuli Genootschap. Het bestaat uit een gekartonneerde band met groenemarmerd papier waarin zich 123, thans weer losse, gelinieerde foliobladen van 19½ bij 31 cm bevinden, aan beide zijden geheel beschreven met 34 regels kleine zwarte letters in een uiterst verzorgd en beheerst, doch allerminst schools handschrift, zonder hoofdstukken, maar met af en toe een ruime interlinie. Talrijke woorden zoals eigennamen, citaten en zinsneden van bijzonder belang zijn onderstreept. In zijn tegenwoordige staat heeft het enkele verbeteringen in zwarte inkt, die blijkens de brief van 11 november 1859 afkomstig kunnen zijn van Jan Douwes Dekker;¹⁴⁶ en voorts talrijke aanduidingen, schrappingen en veranderingen in paarse inkt, aangebracht door Jacob van Lennep, toen hij in het voorjaar van 1860 dit manuscript gereed maakte voor de druk.

Daar het klad niet bewaard bleef, is het onmogelijk precies na te gaan welke wijzigingen Multatuli tijdens het overschrijven in zijn tekst heeft aangebracht. Wat de inhoud betreft, mag men twee toevoegingen wel zeker achten. In de brief van 27 oktober komt Dekker terug op het feit dat hij zoveel goeds over zichzelf zegt, en opnieuw maakt hij, evenals op 10 oktober, de vergelijking met iemand die zich verzet tegen de aanklacht van diefstal. Maar nu vervolgt hij: 'Ik beweert dat ik in mijn

boek niets zeg dan de waarheid maar toch zal men dat weêr gebruiken als een pre-
text om mij *toch* ongelijk te geven. Ik wapen mij daartegen door een *motto* waarin
iemand die van moord beschuldigd is, zich verdedigt door te bewijzen dat hij een
braaf mensch is. Dan wordt hij vrijgesproken van moord maar de regter zegt: *toch*
moet je hangen omdat gij zoo ingenomen zijt met Uzelf, het past U niet Uzelf braaf
*te noemen.*¹⁴⁷ De mening ligt voor de hand dat ‘Barbertje’ dus tussen 10 en 27 oktober
zal zijn ontstaan.

Uit deze zelfde brief, die vol bitterheid is wegens het feit dat een der Kasselse schuld-
eisers zich tot Jan heeft gewend, blijkt ook dat Dekker eerst in deze dagen heeft
besloten om het Duitse, in Kassel geschreven gedicht op te nemen in de *Havelaar*:
‘A propos! Zend mij het versje van: *Mein kind da schlägt die neunte Stunde, hör!*
van de hand van een van die meisjes, *niet* van *mijne* hand, omdat daarin fouten zijn
die die meisjes verbeterd hebben, ik heb dat noodig voor mijn boek’ (x, 87). In de
tekst van de roman vormt het heel duidelijk een toevoegsel, hoe voortreffelijk ook
gelast; het handschrift bevat ter plaatse op bladzijde 160 een opening van zes regels,
met in potlood de mededeling: ‘Ik zal dit later inschrijven als mijn oogen wat beter
zijn.’ Op 2 november meldt Dekker dat hij de gevraagde tekst ontvangen heeft: ‘Het
versje is goed, dat is het.’¹⁴⁸ Zonder het over te schrijven, volstond hij ermee het met
lak in zijn manuscript te bevestigen. Het is een dubbel velletje wit postpapier, door
Dekkers hand in gotische letters beschreven met een tekst, welke naar woordkeus en
spelling door Otilie Coss met potlood gecorrigeerd werd.

Al is dan het oudste handschrift van de *Max Havelaar* verloren gegaan, de drie
aanhalingen in de brief van 28 september en het ‘Minneliedje van Saidjah’ in de brief
van 9 oktober maken op bescheiden schaal toch een tekstkritische vergelijking moge-
lijk door het veertigtal varianten dat zij opleveren. Afgezien van kleine veranderingen,
zoals het wijzigen van het in ’t, en het schrappen of toevoegen van ‘en’ – veran-
deringen overigens die stilistisch en vooral ritmisch zeker niet zonder belang zijn
– komen er enkele ingrijpende verbeteringen voor, die vérstrekkende conclusies wet-
tigen. De oorspronkelijke aanhef: ‘Ik ben makelaar in koffy (Lauriergracht no. 37)’,
wordt tegelijk soepeler en gemoedelijker: ‘Ik ben makelaar in koffy en woon op de
Lauriergracht no. 37.’ De vervanging van de verleden-tijds-vorm: ‘dat gij zoo even
in de hand naamt’, door de voltooide vorm: ‘hebt genomen’, maakt de zin tegelijk
juister en minder stijf.

In het tweede citaat dat correspondeert met bl. 32-33 van het netschrift, vindt
men verschillende schrappingen, die even zovele verbeteringen zijn. De zin: ‘Dat is
mijn principe en ik leef voor de firma – (Last & Co., Lauriergracht No. 37)’ hinkt op
twee gedachten, al bemerkt men dit pas door vergelijking met de definitieve tekst:
‘dat is een vast principe van mij’. De opmerking: ‘Frits zegt dat men raffineurs moet
schrijven’ wordt niet enkel krachtiger in de bekorting tot: ‘Frits zegt rafneurs’, maar
ook juister, aangezien het hier inderdaad een taal-, geen spellingkwestie betreft. Het
weglaten van de woorden: ‘en de kinderen van al die menschen’ is eveneens gewenst,
omdat men van deze kinderen niet kan aannemen dat zij tot de lezers behoren die
belang hebben bij Droogstoppels boek.

Maar ook de paar uitbreidingen leveren stilistische winst. De aanvankelijke

opsomming: 'en de ministers en de armbesturen', wordt grilliger en geestiger door de onderbroken vorm: 'en de minister van financiën, en de armbesturen, en de andere ministers'; terwijl de slotwoorden: 'En alle anderen ook. En den koning ook' hun ietwat starre gelijkvormigheid hebben verwisseld voor een prachtige climax in gevoel en accent: 'en eigenlijk, wel beschouwd, allen anderen ook. En den Koning ook,... ja den Koning vooral!'

Het derde citaat, te vergelijken met bl. 41 van het handschrift, toont een dubbele verbetering, als men de oorspronkelijke woorden: 'dat in een bouwontwerp een dichtstuk zag van graniet dat luid spreken zoude tot het volk' legt naast de gewijzigde tekst: 'dat in een bouwontwerp een dichtstuk zag; een dichtstuk van graniet dat luid sprak tot het volk.' Want niet enkel wordt door de herhaling in deze laatste versie de aandacht geconcentreerd op het voornaamste woord, maar bovendien is de voorwaardelijke wijs terecht veranderd in de stelligere vorm van de verleden tijd. Parallel hiermee is ook 'zou staan' geschrapt en vervangen door 'stond'.

Het vierde citaat, het lied van Saidjah, heeft van zijn tiental varianten, die zonder uitzondering verbeteringen betekenen, de twee belangrijkste in de aanhef en in het einde. Wanneer de versregel: 'Ik heb de groote zee gezien aan de Zuidkust toen mijn vader dáár was om zout te maken', nu in z'n tweede helft luidt: 'toen ik daar was met mijn vader', is er méér verschil dan het wegwerken van een onlogische wending; er is namelijk óók uitgedrukt dat de inlandse kinderen jong reeds deel hadden aan het onwettig bedrijf waartoe het harde zoutmonopolie der overheid hun ouders wel noopte. En wanneer de slotregel, aanvankelijk luidende: 'Dat zal ik hooren', in de nieuwe lezing vereenvoudigd wordt tot: 'Ik zal het hooren', heeft men winst in velerlei opzicht: het parallellisme met de slotregels der andere strofen is nu volkomen; de klank is rustiger en gedempter, hetgeen beter past bij de stemming van dit laatste couplet; maar bovenal is er door de beperking van het accent tot het ene woord 'hooren' een concentratie bereikt die zowel de gevoelswaarde als de poëtische structuur merkbaar ten goede komt.

Hoe bescheiden het vergelijkingsmateriaal mag zijn, het rechtvaardigt de gevolgtrekking dat Multatuli bij het herschrijven van zijn tekst, ondanks de snelheid van ongeveer twaalf bladzijden per dag waarmee hij werkte, ondanks de moeilijke omstandigheden waarin hij verkeerde, ondanks de steeds ernstiger ontsteking van zijn ogen, toch met een uiterst waakzame zelfkritiek heeft nagegaan, wáár de woordkeus, de zinsbouw, de ritmische vorm in enig opzicht verbetering behoefde. Het verzorgde handschrift dat wij bezitten, moet niet in honderden maar in duizenden details en wellicht ook in enkele hoofdzaken zich hebben onderscheiden van de oorspronkelijke tekst die vernietigd is of althans verloren gegaan.

Trouwens het proces van stijlverfijning zette zich nog voort in het tweede handschrift zelf. Niet enkel beklagt Multatuli zich er in zijn brieven herhaaldelijk over dat zijn armoede hem dwingt tot een overhaasting, die mede in verband met zijn oogontsteking slordigheden en spelfouten ten gevolge heeft en hem belet ze grondig te corrigeren; maar bovendien blijkt uit de paar honderd tekstverbeteringen, die voornamelijk in de eerste helft van het manuscript zijn aangebracht, hoe ver zijn zorg desondanks nog is gegaan. Het zijn veelal kleine wijzigingen, die niettemin,

door het schrappen of invoegen van een klemtoonloze lettergreep, van invloed blijken op het zinsritme, of door een andere interpunctie leiden tot een logischer zinsbouw. Soms betreft het een subtiel verschil, bijvoorbeeld wanneer op bl. 11 de twee dicht bijeen staande vormen 'wij' eerst gevarieerd worden tot we-wij, en daarna terecht verbeterd in wij-we. Een enkele maal wordt de zin uitgebreid met een woordje als 'zo' of 'er', wat ter plaatse kennelijk een toenadering tot de gesproken taal betekent, evenals de vervanging van zoude door zou, zeide door zei, wanneer door als, dewijl door omdat, weder door weer, hetgeen door wat, en doch door maar. Indien bij deze laatste tientallen de wijziging soms in de omgekeerde richting verloopt, is dat nodig om een ongewenste herhaling te vermijden.

Het merkwaardigste bewijs van Multatuli's bijzondere stijlgevoel is de verbetering van een aantal woorden, die, op zichzelf niet foutief, toch blijkbaar de nuance misten welke de schrijver bedoeld had; zo veranderde hij: gewoonlijk in meestal; vergezeld in gevolgd; leveren in verstrekken; te zijnent in te zijnen huize; onmogelijk in ongerijmd; zuinig in spaarzaam; voordeliger in gunstiger. Men mag aannemen dat juist deze varianten die zich in het manuscript bevinden, met tientallen te vermeerderen zouden zijn geweest, indien wij ter vergelijking ook over het eerste concept hadden kunnen beschikken. Dat Dekker al corrigerende de kans aangreep om zijn stijl af en toe nog door een geestigheid te verlevendigen, spreekt wel vanzelf. Zo is op bl. 4 de opmerking: 'en vraag maar eens naar de prijs van een stel billardballen!' een latere tussenvoeging, evenals op bl. 17 Droogstoppels karakteristieke commentaar: 'waarin ze groot gelijk had, vind ik.'

Hoe goed wij uit de aanwezige gegevens het veelzijdige proces van spelling- en stijlverbetering ook leren kennen, het was naar Dekkers eigen inzicht nog niet gereed, toen hij zijn werk in begin november 1859 naar Brummen zond. En zeker zou hij nog enkele dagen hebben gewacht, indien hij had kunnen vermoeden dat het vijftien jaar moest duren eer hij met zijn correcties voort kon gaan.

De *Max Havelaar* is gedrukt, herdrukt, en ten derden male gedrukt, zonder dat de auteur ook maar één drukproef heeft gezien.

IV • Het strekt Jacob van Lennep tot eer dat hij niet enkel de *Max Havelaar* onmiddellijk als een meesterwerk heeft erkend, maar ook de beroide schrijver vriendschappelijk heeft ontvangen, en zich moeite getroost om hem bij te staan in zijn pogingen tot herplaatsing als Indisch ambtenaar. Bovendien heeft Van Lennep, toen deze pogingen definitief mislukt waren, het Dekker door het verstrekken van een voorschot op de te verwachten overwinst van de *Havelaar* mogelijk gemaakt, gedurende een half jaar in Brussel te leven, met de afspraak dat hij 'homme de lettres', niet 'agitator' zou zijn.¹⁴⁹ De manier evenwel waarop hij ten slotte de uitgave heeft verzorgd, getuigt van een fundamenteel tekort aan eerbied voor de persoonlijkheid, de arbeid en het levensdoel van een ander. De twee-eenheid van dankbaarheid en verbittering, de 'Hassliebe' die Dekker later voor hem toonde, is alleszins gerechtvaardigd: in wezen immers heeft ook Van Lennep hem op het beslissende uur in de steek gelaten.

Sedert Multatuli op 25 januari 1860 argeloos het verzoek had ingewilligd om het kopijrecht van de *Max Havelaar* over te dragen, was Van Lennep althans juridisch – en hij was jurist – gerechtigd naar eigen goeddunken te handelen. Maar hij wist dat dit boek voor Dekker de enige troefkaart was in het spel van zijn leven, hij wist dat het zijn opperste inspanning had gevegd, hij wist dat het niet enkel was geschreven, maar geleefd. Bovendien had Dekker hem in ronde woorden en met onweerlegbare argumenten aangetoond dat het schrappen van de jaartallen even onaanvaardbaar was als de voorgestelde verwijdering van de peroratie aan het slot: ‘Moest *Max H.* zijn staart missen? ’t Is er meê als de paradijsvogel. Het heele dier is om dien staart geschapen.’ ‘Juist, het weglaten der data maakt M.H. tot een *roman*; maar het is geen *roman*. ’t Is eene *geschiedenis*. ’t Is eene *memorie van grieven*. ’t Is eene *aanklagt*. ’t Is eene *sommatie*! En dat dit alles in den beginne op een roman *lijkt*, is slechts om ’t ding verkoopbaarder te maken dan verwacht worden kan van iets *officieels*.’¹⁵⁰ Niettemin heeft Van Lennep, waarschijnlijk te goeder trouw en in elk geval onbaatzuchtig, gemeend twee heren te kunnen dienen, het vaderland ter ene, de rebellerende schrijver ter andere zijde: de laatste door het mogelijk te maken dat zijn explosieve boek inderdaad verscheen, het eerste door ervoor te zorgen dat het effect van de explosie tot de geringste omvang beperkt bleef.

Doordat Jacob van Lennep paarse inkt heeft gebruikt toen hij in het voorjaar van 1860 zijn aanwijzingen, veranderingen, schrappingen en ook wel toevoegingen aanbracht, is zijn aandeel gemakkelijk na te gaan. Van hem is de indeling in hoofdstukken afkomstig, die door Multatuli op praktische gronden gehandhaafd bleef, toen hij in 1875 bij de vierde druk voor het eerst zijn eigen werk persklaar maakte. Terwille van de minder intelligente lieden, die blijkbaar ook in de gegoede burgerij waarvoor de uitgave bestemd was, niet ontbraken, voegde Van Lennep nog onderschriften toe: Door Stern opgesteld, of: Vervolg van het opstel van Stern. Multatuli heeft ze verwijderd: op lezers wier domheid of luiheid zulk een hulpmiddel nodig had, deed hij geen beroep.¹⁵¹

Doordat Van Lennep klaarblijkelijk ook op de drukproeven nog wijzigingen heeft gemaakt, zijn de verschilpunten tussen de eerste druk en het authentieke handschrift talrijker dan de paarse notities doen vermoeden. Een nauwkeurige vergelijking toont dat deze verschillen de meest uiteenlopende zaken betreffen, van simpele druk- of leesfouten tot ingrijpende tekstherziening toe.

Het spreek vanzelf dat Van Lennep ‘indedaad’ verving door ‘inderdaad’, cordelière door cordelière, uitwijden door uitweiden, noch door nog; maar het is vreemd dat hij toejuiging liet drukken in plaats van toejuicing, breiden in plaats van breijen, en aan verschillende vreemde woorden zó weinig zorg besteedde dat er mintak staat voor mintah, senko voor senho, Elfler voor Elsler, terwijl voorts verscheidene Duitse woorden een umlautsteken missen; ook het plaatsen of weglaten van de naamvals-n is niet altijd correct.

Soms hebben Van Lenneps vergissingen een definitieve tekstwijziging tengevolge gehad, aangezien ook Multatuli zelf ze in 1875 of 1881 niet verbeterd heeft. Zulk een fout is de zinsnede: ‘afgunst is mijn zaak niet’, die in het handschrift veel aardiger luidt: ‘afgunst is mijn zwak niet’. Van dezelfde orde is in het Saidjah-verhaal de

weinigzeggende uitdrukking: 'van de akker des arbeids', waar het handschrift de juiste lezing heeft: des arbeiders. Andere soortgelijke voorbeelden zijn in het gedicht op bl. 86 het woord heuvelrij, dat blijkens het handschrift 'heuvelzij' moet wezen, en op bl. 181 de naam Braggeman, die door Van Lennep als Bruggeman is gelezen, en sindsdien aldus gehandhaafd bleef.

Ofschoon Multatuli's zinsbouw een grote lenigheid bezit, bevat zijn tekst enkele kleine gewrongenheden, ontstaan door de wens om een woord zo dicht mogelijk voor de bijbehorende bepaling te plaatsen; een zinsdeel komt dan wel eens verder naar achter dan ons taalgebruik toelaat: 'dat men van hen kunne verwachten de vermijding van die aanmatigende betweterij.' Het is waarschijnlijk invloed uit de ambtelijke briefstijl; Van Lennep heeft een dozijn van zulke wendingen veranderd.

Wat de stijl in engere zin betreft, vond zijn hand niet veel te doen; gelukkig heeft hij het tweemaal voorkomende germanisme 'daarstellen' vervangen door: tot stand brengen, en: het aanzijn geven, terwijl hij ook de onjuiste uitdrukking 'iets in het oog hebben' heeft veranderd in: 'het oog op iets hebben'. Maar de interessantste wijziging van deze orde vindt men in het eerste grote gedicht, dat op twee plaatsen herschreven werd. Dekkers tekst:

Waar uw moederzorg de ziel
Van het knaapje voerde en leidde
En zoo trouw mij stond terzijde
En mij ophief als ik viel –

was voor Van Lennep in de letterlijke zin ongerijmd: hoe liberaal ook, zwoer hij toch bij het bilderdijkiaanse dogma dat ei en ij geen rijm vormden. Zo werden ook in de tweede passage de woorden tijd en eenzaamheid vervangen door: jeugd, en geen vreugd. Maar toen hij, verderop in het boek, ten derden male zulk een poëtische zonde aantrof, in het couplet over de donder in het gebergte, lukte het niet met handhaving van het onmisbare slotwoord 'Majesteit' een rijm met ei te vinden ter vervanging van: ontwijjd. En ondanks de schertsende vorm was het Van Lennep dus ernst toen hij de voetnoot toevoegde: 'Frits zegt: ijd en eit rijmt niet, althans niet in Friesland en Zeeland. Die Sjaalman schijnt dan niet eens verzen te maken die deugen. 't Is waar, 't was in zijn jeugd. – B. Droogstoppel.' Multatuli heeft deze curieuze noot in 1875 laten staan, maar er een behartigenswaardige aantekening bij geschreven.

Onder de tekstwijzigingen vindt men ook enkele die spelling noch stijl, maar citaten en feiten raken. In de passage over de schone Griekin op de Westermarkt vermeldt het handschrift het aanvangsvers van de Ilias ten onrechte als: 'Meenin aeide theos.' Van Lennep verbeterde dit in: thea, ofschoon het uiteraard onzeker is, of het hier een fout van Multatuli dan wel een opzettelijke aanduiding van Droogstoppels fragmentarische Grieks betreft. Daar op bladzijde 111 de precieze datum van Maria Stuarts onthoofding opengelaten was, moest Van Lennep die wel invullen, maar tevens veranderde hij de herhaalde plaatsbepaling 'in de Tower' telkenmale tot 'in het slot Fotheringay', aldus de ene fout door de andere vervangend; want dit slot heet: Fotheringhay. De tekstwoorden van Wawelaars preek werden

verduidelijkt door tussen haakjes de desbetreffende Bijbelplaats toe te voegen: Samuels berisping van Saul: Sam. xv: 33b. Multatuli nam dit later zonder haakjes in de tekst op door het in te leiden met de woorden: 'naar aanleiding van'; mogelijk wist hij toen niet eens meer dat het niet van zijn eigen hand was. Een kleine cultuur-historische controverse blijkt uit het feit dat Van Lennep bij het diner-zonder-dessert Madame Scarron wijzigde in Madame Geoffrin; wel maakte Multatuli later in een aantekening hiertegen bezwaar, maar de oorspronkelijke tekst werd niet hersteld. Ernstiger is het onbegrijpelijke feit dat in een vergelijking Blauwbaards vrouw door Van Lennep ten onrechte gewijzigd werd in de zuster van Mevrouw Blauwbaard; en dat deze fout in alle drukken gehandhaafd bleef. Ter wille van Droogstoppels Bijbelvastheid heeft Van Lennep ten slotte ook de retorische vraag: 'Staat niet daarom in de Schrift: bidt en werkt' door: 'Heet het daarom niet' vervangen.

Er is geen reden voor de mening dat Van Lennep in de tot nu behandelde punten als tekstverzorger de grens van het toelaatbare heeft overschreden; bij de nog resterende reeks is dat wel het geval. Nadat hij reeds op pagina 100 in Droogstoppels vermaning de zinsnede: 'en denk toch dat de Heer voor u gestorven is aan het kruis' als aanstootgevend had geschrapt, supprimeerde hij op bl. 181-182 een lange reeks netelige vragen van Frits aan Dominee Wawelaar: een reeks die voor de kennis van Dekkers Bijbelkritiek in 1859 z'n belang heeft, en in het verband van de tekst allerminst misplaatst was. Terecht heeft Multatuli in 1875 Van Lenneps gedrag te dezen op nogal schampere toon gekritiseerd; maar daar het handschrift nimmer aan hem werd teruggegeven – bij de Multatuli-tentoonstelling in 1910 bleek het te berusten bij de schoonzoon van de uitgever-drukker J. de Ruyter – was Dekker niet in staat die vragen in te lassen, zelfs niet als hij dit had gewild.

Twee andere gevallen betreffen Dekkers eigen verleden. In de aanhef der tafelgesprekken vertelt Havelaar, welke veroveraarsneigingen generaal Van Damme bezat en welke argumenten hij gebruikte toen de regeringscommissaris zijn afkeuring deed kennen. Het handschrift heeft in deze passage driemaal de naam van de heer Merkus: Van Lennep heeft hem driemaal geschrapt, al bleven de namen der inlanders: Jang di Pertoean, Soetan Salim en Si Pamaga, alsmede de plaatsnamen Natal, Padang et cetera gehandhaafd. Blijkbaar was een kwestie die zich in 1842 en 1843 had afgespeeld en waarvan de hoofdschuldige sinds 1849 niet meer tot de levenden behoorde, voor Van Lennep lang genoeg verleden om de openbare mening in Nederland niet te schokken. En wie bovendien had belangstelling voor een buitengewest als Sumatra?

Ook in de precieze aanduiding van de kwestie-Lebak heeft Van Lennep ingegrepen door Havelaars rigoureuze oordeel: 'wij kennen zijn opvolger. Van dezen is niets te verwachten', te vervangen door de diplomatieke slag-om-de-arm: 'zijn opvolger ken ik niet en weet niet, wat van hem te wachten valt.' Een herhaling van Havelaars woorden door Stern, enkele bladzijden verder: 'Hij kende den nieuwen gouverneur-generaal te goed om van dezen iets te verwachten', werd door Van Lennep eenvoudig geschrapt. Aan Multatuli is deze tekstwijziging in 1875 niet ontgaan. Hij herstelde, althans op de eerste plek, zijn duidelijke mening, zij het in andere bewoordingen, en voegde er noot 166 bij: 'Die opvolger was de heer Pahud, 'n pronkjuweel alweer van onbeduidendheid, en dus 'n man naar 't hart van de Natie die hem vyf jaren als

Minister, vyf jaren ook als Gouverneur-generaal heeft kunnen gebruiken. Gelyk er in den tekst van deze uitgaaf uitdrukkelyk staat, wist ik in '56 – wat thans m'n drie miljoen Landgenoten wel met my eens zullen wezen –, dat er van dien man niets te wachten viel.' Zóó ook is de lezing in 't Hs. van den Havelaar. Maar òf de heer Van Lennep zelf òf de zetter, òf deze òf gene korrektor... weet ik 't? Een van allen dan, heeft goedgevonden dien tekst te vervalschen. Men leest in alle vorige uitgaven: 'Zyn opvolger – den opvolger namelijk van Van Twist – ken ik niet, en ik weet niet of er iets van hem te verwachten valt.' Wat de strekking was van deze blykbaar opzettelyke verandering – 'n drukfout kan 't niet zyn – weet ik niet, maar ze komt my oneerlyk voor.'

Oneerlijk: het woord kentekent wellicht minder de heer Van Lennep op zichzelf, dan het verschil tussen hem en Multatuli, het verschil tussen een plooibare, voorzichtige en deftige letterkundige, en een strijdvaardig, kritisch en openhartig kunstenaar, het verschil tussen een jurist en een moralist. Al was Van Lennep in strikte zin niet oneerlijk, toch vergreep hij zich aan de inhoud en de bedoeling van eens anders werk door de actualiteit en de betrouwbaarheid ervan stelselmatig terug te dringen.

Het ergste in dit opzicht is wel het schrappen van alle jaartallen en plaatsnamen: wie ook maar eens een exemplaar van de eerste, tweede of derde druk in handen heeft gehad, weet voorgoed, hoe zeer talrijke bladzijden tot onleesbaarheid toe verminkt zijn. Het inkorten van Lebak tot Leb..., Serang tot S...ng, Bantam tot B..., Padang tot P...ng, Rangkas Betoeng tot R... B...ng en andere mysterieuze onuitsprekelijkheden meer, moge niet anders bedoeld zijn dan als middel om de tekst te désactualiseren: het onvermijdelijke gevolg was een essentiële schending van de literaire kwaliteit. En waartoe? Om iets te verdonkeremanen dat voor niemand een geheim kon zijn: want dank zij Van Lenneps inconsequentie bevat de eerste druk in deel II voluit o.a. de namen Tjiandjoer (p. 32), Serang (p. 36), Bantam (p. 40), Tjipoeroet (p. 109), Badoer (p. 111), Pising (p. 112), Pana-itam en Keizersbaai (p. 124). Het meest krasse beeld van letterkundig vandalisme biedt wel het Saidjah-verhaal, waar eveneens alle plaatsnamen stukgestippeld werden, behalve in Saidjahs lied. Het stemt overeen met de opvatting van het ei-ij-rijm, dat Van Lennep blykbaar ook de ouderwetse verering van de poëzie boven het proza deelde: wat hij in Multatuli's meesterlijk proza aandurfde, liet hij in het naïeve liedje na: dáár vindt men Badoer tweemaal vermeld. De aanwezigheid van de overige plaatsnamen, en zeker die van Serang en Bantam, moet eenvoudig als een slordige vergissing worden beschouwd, maar ze maakt uiteraard alle schrappingen zinloos.

Nog rigoureuzer ging Van Lennep te werk bij het wegwerken van de jaartallen: hij verwijderde álles, niet enkel 1856 in de officiële correspondentie van Lebak, maar ook 1842 en 1843 in de verhalen over Natal en Padang; ja zelfs verdween in Droogstoppels parmantige tirade over de beweerde ontevredenheid in Den Haag het jaartal 1848! Het ernstigste is evenwel dat dit schrappen enkele fouten in de definitieve tekst ten gevolge heeft gehad, doordat Multatuli later de barbaarse aanduidingen 18.3 en 18.5 ten onrechte aanvulde tot 1853 en 1855, terwijl het handschrift op blz. 67 de juiste en in het tekstverband zelfs noodzakelijke datering draagt: 1843 en 1845.

Drie uitgaven, die van mei 1860, van november 1860 en van voorjaar 1871, moesten met al deze ongewenste slordigheden en onrechtmatige tekstveranderingen verschijnen, eer op 26 januari 1874 Dekkers toenmalige uitgever, vriend en weldoener G.L. Funke voor f2100,- het auteursrecht van de *Max Havelaar* kocht, en daarmee eindelijk aan de schrijver de mogelijkheid schonk om zijn mishandelde werk te herstellen en tot voltooiing toe te verzorgen. Maar in de tussentijd van vijftien jaren hadden de mens en de kunstenaar zich ontwikkeld: de Multatuli die in 1859 in een armzalig zolderkamertje van een Brussels hotel zijn ergernis, zijn herinneringen en de toekomstverwachting voor zich en zijn gezin gepassioneerd herschiep tot de enige roman van wereldformaat die onze negentiende eeuw heeft voortgebracht, was niet dezelfde als de door veel teleurstellingen innerlijk diep vermoeide polemist, die in 1874-'75 te Wiesbaden moreel en fysiek lééd onder de wilde storm van aandoeningen welke het herzien van zijn werk in hem wakker riep. En ook zijn stijlgevoel was veranderd. Zo werd de vierde druk een in talloze details herschreven werk, en bij de vijfde druk, in 1881, zette zich dit proces van tekstvervorming nog voort.

Geen der vijf uitgaven derhalve, tijdens Dekkers leven verschenen, en evenmin een der ontelbare daarna, geeft getrouw en volledig het werk weer zoals dat in september en oktober 1859 ontstond. Negentig jaar later kwam het voor het eerst van de pers. Het staat sindsdien bekend als de 'nulde druk'.

Garmt Stuiveling

Bibliografie

- Anderson 1981
Marie Anderson, *Uit Multatuli's leven*.
Vijfde druk, Utrecht 1981.
- Böhm 1999
Tom Böhm, 'Wy willen eten, waarlyk leven, genieten. Wy willen gelukkig zyn – Multatuli, de sociale kwestie en het socialisme'. In: *Over Multatuli* 43 (1999), p. 5-31.
- Böhm 2007
Tom Böhm, 'Multatuli en de waarheidszoekers ofwel de godsdienst van het goede'. In: Bert Gasenbeek (red.), *Denkers zonder dogma's*. Utrecht 2007. Humanistisch Erfgoed nr. 7, p. 114-147.
- Busken Huet 1912
Cd. Busken Huet, 'Multatuli (Eduard Douwes Dekker)' [oorspronkelijk verschenen in 1885, geciteerd naar de uitgave in:] *Verzamelde werken / Litterarische fantasien en kritieken* XXII (1912), p. 127-171.
- Van den Doel 1996
H.W. van den Doel, *Het rijk van Insulinde. Opkomst en ondergang van een Nederlandse kolonie*. Amsterdam 1996.
- Domela Nieuwenhuis 1920
F. Domela Nieuwenhuis, *Zijn leven en werken. Gedenkschriften*. Zandvoort [ca. 1920].
- Van Dooren 1995
Wim van Dooren, 'Multatuli als filosoof', in: *Over Multatuli* 31 (1993), p. 15-23.
- Dubois [e.a.] 1962
Pierre H. Dubois [e.a.], *100 Jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli*. Rotterdam 1962.
- H 1860
H [= H.A. des Amorie van der Hoeven], 'Multatuli's Grieven'. In: *Bataviaansch Handelsblad* van 24, 27 en 31 oktober 1860.
- Keijsper 1995
Chantal Keijsper (red.), *K. ter Laan's Multatuli Encyclopedie*. Den Haag 1995.
- Keijsper 1998
Chantal Keijsper, "'Ik kan niet schryven onder den indruk zóó geplunderd te worden". Multatuli en zijn uitgevers'. In: *Over Multatuli* 41 (1998), p. 5-30.
- Van der Meulen 2002
Dik van der Meulen, *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*. Nijmegen 2002.
- Multatuli, *Gedichten* 1985
Multatuli, *Gedichten*. Verzameld en ingeleid door Sander Blom. Amsterdam 1985.
- Multatuli, *Max Havelaar* 1860
Multatuli, *Max Havelaar, of de koffij-veilingen der Nederlandsche Handel-Maatschappij*. 2 delen. Amsterdam 1860.
- Multatuli, *Max Havelaar* 1875
Multatuli, *Max Havelaar of de koffie-veilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Vierde druk. Eerste door den auteur herziene uitgaaf. Amsterdam 1875.
- Multatuli, *Max Havelaar* 1881
Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Vijfde druk. (Tweede door den auteur herziene uitgaaf.) Rotterdam 1881.
- Multatuli, *Max Havelaar* 1949
Multatuli, *Max Havelaar*. Naar het authentieke handschrift uitgegeven en ingeleid door G. Stuiveling. Amsterdam 1949.
- Multatuli, *Max Havelaar* 1992
Multatuli, *Max Havelaar of de koffiveilingen der Nederlandsche Handelmaatschappij*. Historisch-kritische uitgave, verzorgd door A. Kets-Vree. 2 delen. Assen/Maastricht 1992. Monumenta Literaria Neerlandica vi.
- [Multatuli,] vw
G. Stuiveling [e.a., red.], Multatuli, *Volledige werken*. 25 delen. Amsterdam 1950-1995.
- Oversteegen 1970
J.J. Oversteegen, *Multatuli en de kritiek*. Amsterdam 1970.
- Phijffer 2000
Tom Phijffer, *Het gelijk van Multatuli. Het handelen van Eduard Douwes Dekker in rechtshistorisch perspectief*. Amsterdam 2000.
- Resink 1960
G.J. Resink, 'Max Havelaar leeft in Indonesië'. In: *De nieuwe stem* 15 (1960), nr. 6/7 (juni-juli), p. 415-430.
- Van Sandick 1983
R.A. van Sandick, *Leed en lief uit Bantam*. Tweede druk, Zutphen 1893.
- Schuuring 2003
Casper Schuurig, *Abdulgani. 70 jaar nationalist van het eerste uur*. Zutphen 2003.
- Spigt 1973
P. Spigt, *Keurig in de kontramine*. Amsterdam 1973.
- Stuiveling 1962
Garnt Stuiveling, 'Rondom het handschrift van de Max Havelaar'. In: Pierre H. Dubois [e.a.], *100 Jaar Max Havelaar. Essays over Multatuli*. Rotterdam 1962, p. 25-47.
- Stuiveling 1967
Garnt Stuiveling, *Vakwerk. Twaalf studies in literatuur*. Zwolle 1967.
Het in deze uitgave opgenomen artikel 'Rondom het handschrift van de Max Havelaar' staat op p. 201-222 en 294.
- Termorshuizen 1997
Gerard Termorshuizen, 'Schreeuwen tegen oost-indische doofheid. Multatuli en de koloniale journalistiek'. In: *Over Multatuli* 38 (1997), p. 37-54.
- Tomlinson & Masters 1996
W. Tomlinson & R. Masters, *Bookcloth 1823-1980. A study of early use and the rise of manufacture, Winterbottom's dominance of the trade in Britain and America, production methods and costs, and the identification of qualities and designs*. Stockport 1996.
- Veth 1860
P.J. Veth, 'De Camera Obscura van Jeronimus'. In: *De Gids* 24 (1860), nr. 2, p. 760-780.
- vw 1-xxv – zie [Multatuli,] vw

Noten

- 1 Multatuli, *Volledige werken* (hierna aan te halen als: vw), deel III, p. 425-426. Volgens de traditie in de Multatuli-literatuur, ingezet door Garnt Stuiveling, spreken we in de periode vóór het verschijnen van *Max Havelaar* over Eduard Douwes Dekker, daarna over Multatuli.
- 2 Van den Doel 1996, p. 21.
- 3 Anderson 1981, p. 24.
- 4 vw VIII, p. 87.
- 5 vw VIII, p. 192.
- 6 Geciteerd naar het (vermoedelijk) oorspronkelijke handschrift, in: Multatuli, *Gedichten* 1985, p. 31-35.
- 7 De paginacijfers tussen haakjes verwijzen naar het handschrift.
- 8 Het is geïnspireerd op een prozabewerking van een Japans volkssprookje van de hand van Jeronimus (= W.R. van Hoëvell), dat in 1842 was verschenen in het *Tijdschrift voor Nederlandsch-Indië*.
- 9 Dekker aan Tine, 24-27 oktober 1845. In: vw VIII, p. 511.
- 10 Dekker aan A.C. Kruseman, 15-22 november 1851. In: vw IX, p. 145-146.
- 11 Van Hoëvell (zie ook noot 8) was in 1838 medeoprichter en later redacteur van het *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. In 1854 verscheen diens *Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet* (2 dln.).
- 12 G.F. Pijper, 'De Havelaar en de Islam'. In: Dubois [e.a.] 1962, p. 122-133.
- 13 Missive van Dekker aan C.P. Brest van Kempen, 28 februari 1856. In: vw IX, p. 520.
- 14 Phijffer 2000.
- 15 Dekker aan Tine, 3-6 september 1859. In: vw X, p. 41.
- 16 Idem, 16 september 1859. In: vw X, p. 51.
- 17 Idem, 28 september 1859. In: vw X, p. 60.
- 18 Idem, 16 september 1859. In: vw X, p. 51.
- 19 'Hij is alleen zichzelf en in zijne kracht, wanneer hij bij voorkomende gelegenheden losbarsten, en of de verontwaardiging, of de satire, zijne muze worden mag.' Busken Huet 1912, p. 129. Reeds direct na lezing van het manuscript noteerde Van Lennep: 'facit indignatio verbum' [verontwaardiging schept het juiste woord] (vw X, p. 117). Opmerkelijk is Multatuli's reflectie over zijn eigen stijl, beginnend met: 'Vervloekt dat verontwaardiging en droefheid zoo vaak zich kleeden in het lappenpak van de satire!' (vw X, p. 171).
- 20 In Multatuli's *Over vrijen arbeid* (1862) luidt het bijvoorbeeld: 'De Havelaarszaak is geen stryd tegen de wet, maar een stryd tegen 't verkrachten van de wet.' Waarna Multatuli het Indisch Bestuursreglement citeert: '*De Gouverneur-Generaal zorgt dat iederen inlander overal de gelegenheid worde gegeven, vryelyk zyn klachten in te brengen.*' (vw II, p. 271)
- 21 vw II, p. 320.
- 22 Multatuli aan Tine, 29 oktober 1859. In: vw X, p. 94.
- 23 Multatuli aan Van Lennep, 22 februari 1860. In: vw X, p. 215.
- 24 Dekker aan Tine, 11 oktober 1845. In: vw VIII, p. 472 en 482.
- 25 Idem, 28 september 1859. In: vw X, p. 61.
- 26 Idem, 13 oktober 1859. In: vw X, p. 73-74.
- 27 Idem, 27 oktober 1859. In: vw X, p. 88.
- 28 Dekker aan J.G.A. Faber, 25 februari 1861. In: vw X, p. 409.
- 29 Busken Huet voegde daar nog aan toe: 'Hoe misselijk [= erg] indien men ook mij van zulke beweegredenen verdenken kon! – Deze overdrijving is het goed regt van den moralist.' Busken Huet 1912, p. 166-167.
- 30 Van Lennep aan W.J.C. van Hasselt, 18 november 1859. In: vw X, p. 117.
- 31 Andere plaatsen: 'patteh' (p. 72), 'Als' (p. 127), 'uwe' (p. 229) en 'komen' (p. 131). Op sommige pagina's komt het zelfs herhaaldelijk voor: 109, 116, 123, 125, 155, 185, 196 en 226.
- 32 Zie ook de correcties en sommige hoofdletters onderaan p. 71. Op p. 100 valt nog het verschil op tussen de dikke, horizontale haal van de F van Frits in r. 27 tegenover de gebruikelijk dunne in bijvoorbeeld r. 3.
- 33 Dekker aan Tine, 14 november 1859. In: vw X, p. 110-111. Zie over Jans rol: Böhm 2007, p. 123.
- 34 Van Lennep aan Van Hasselt, 18 november 1859. In: vw X, p. 117.
- 35 Idem. In: vw X, p. 118.
- 36 Ibidem.
- 37 Dekker aan Van Lennep, 10 januari 1860. In: vw X, p. 187.
- 38 Van Lennep aan Dekker, 23 januari 1860. In: vw X, p. 202.
- 39 Stuiveling spreekt in zijn opstel over het netschrift inzake alle correcties over *paarse* inkt. Boven een destijds toegevoegde lijst correcties van Van Lennep hanteert hij echter de term 'paarsrode inkt'. Bij edities van het manuscript vanaf 1960 is het opstel vervangen door korte 'Aantekeningen' achterin. Daar is alleen sprake van *paarsrode* inkt. Het is opmerkelijk dat geen gebruik is gemaakt van Van Lennep's eigen term 'met roode inkt'.
- 40 Dekker aan Van Lennep, 10 januari 1860. In: vw X, p. 187.
- 41 Dekker aan Van Hasselt, 11 januari 1860. In: vw X, p. 189.
- 42 Dekker aan Tine, 23 november 1859. In: vw X, p. 134.
- 43 Domela Nieuwenhuis [z.i.], p. 147.
- 44 vw I, p. 309.
- 45 Multatuli aan Van Lennep, 15 mei 1860. In: vw X, p. 229.
- 46 Idem, 23 mei 1860. In: vw X, p. 232.
- 47 Idem, 26 mei 1860. In: vw X, p. 233.
- 48 Idem, 3 mei 1860. In: vw X, p. 236-237.
- 49 Citaten in deze alinea uit: Van Lennep aan Multatuli, 6 juni 1860. In: vw X, p. 242-243.
- 50 Multatuli aan Van Lennep, 13 juni 1860. In: vw X, p. 247.
- 51 Multatuli aan Tine, 25 juni 1860. In: vw X, p. 269. Nijgh (Rotterdam) en Thieme (Arnhem) hadden hem benaderd en gezegd dat zij zeker 1000 resp. 300 exemplaren verzonden zouden hebben.

- 52 Multatuli aan Tine, 2 juli 1860. In: *vw x*, p. 273. P.J. Veth, 'Multatuli versus Droogstoppel, Slijmering en Co'. In: *De Gids* 24 (1860), nr. 2, p. 58-82, 233-269.
- 53 Idem, 22 juni en 29/30 augustus 1860. In: *vw x*, p. 268 en 299.
- 54 Citaten in deze alinea uit de brief van Multatuli aan Tine van 31 augustus 1860. In: *vw x*, p. 301.
- 55 Citaten Handelingen der Staten-Generaal als opgenomen in: *vw x*, p. 316-320.
- 56 'Gij wordt gelezen, Multatuli! Maar gij zult nog meer gelezen worden, tot in de huizen van de kleine burgerlui, die in Nederland eene groote kracht hebben, als gij maar zorgt, dat er eene goedkope volksuitgave van Uw werk kome.' W.R. van Hoëvell, in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië* (1860 II), p. 258-266.
- 57 Van Lennep aan Multatuli, 12 oktober 1860. In: *vw x*, p. 325.
- 58 Veth 1860, p. 763.
- 59 Veth aan Van Lennep, 18 oktober 1860. In: *vw x*, p. 331.
- 60 H 1860. Zie ook de fragmentarische vermelding in *vw x*, p. 348. Gereproduceerd als bijlage in W.F. Hermans' *De Raadselachtige Multatuli*. Tweede druk, Amsterdam 1987.
- 61 Multatuli aan Tine, 18 februari 1861. In: *vw x*, p. 393-394.
- 62 Idem, 3 maart 1861. In: *vw x*, p. 416.
- 63 Mr. J. van Lennep, *Brief aan den Heer E. Douwes Dekker*. [Brochure 1862, geciteerd naar:] *vw x*, p. 560-575, inz. p. 571-572.
- 64 Van Lennep aan R.C. d'Ablaing van Giessenburg, 28 juni 1864. In: *vw xi*, p. 339.
- 65 Multatuli aan Tine, 27 augustus 1860. In: *vw x*, p. 294.
- 66 *vw ii*, p. 202.
- 67 *Over vryen arbeid* (1862). In: *vw ii*, p. 261.
- 68 *vw ii*, p. 316.
- 69 Titel ook van een onder 'daverende toejuichingen' gehouden voordracht op 19 maart 1878 te Arnhem. De stelling figureerde al in *Minnebrieven* (1861), onder toevoeging 'dat niets meer genot geeft dan liefde!' Zie: Keijsper 1995, p. 169.
- 70 *vw i*, p. 306-307. Zie ook: P. Spigt, 'Multatuli, 'n bevrijder', in: Spigt 1973, p. 28-40; Van Dooren 1993, p. 15-23; Böhm 2007.
- 71 *vw ii*, p. 396-397.
- 72 Uit Idee 451: *vw iii*, p. 144-147. Zie voor (het ontstaan van) dit Idee: Böhm 1999.
- 73 Anderson 1981, p. 44.
- 74 Multatuli aan H.C. Muller, 15 augustus 1886. In: *vw xxiii*, p. 652.
- 75 *vw xix*, p. 117.
- 76 Van Sandick, p. 96. Ook uitvoerig hierover: C. Fasseur, *Onhoorbaar groeit de padi. Max Havelaar en de publieke zaak*. Amsterdam 1987.
- 77 Geciteerd naar Termorshuizen 1997, p. 54.
- 78 Resink 1960, p. 418.
- 79 Schuurig 2003.
- 80 Geciteerd naar Oversteegen 1970, p. 92.
- 81 Idem, p. 126.
- 82 *vw i*, p. 299.
- 83 *vw i*, p. 306.
- 84 Busken Huët 1912, deel II, p. 204.
- 85 Dekker aan Tine, 13 oktober 1859. In: *vw x*, p. 72-78.
- 86 Idem, 19 oktober 1859. In: *vw x*, p. 80-84.
- 87 Idem, 27 oktober 1859. In: *vw x*, p. 84-93.
- 88 Idem, 29 oktober 1859. In: *vw x*, p. 95.
- 89 Idem, 2 november 1859. In: *vw x*, p. 98-99.
- 90 Idem, 5 november 1859. In: *vw x*, p. 100.
- 91 Idem, 27 oktober 1859. In: *vw x*, p. 87.
- 92 Vergelijk Multatuli, *Max Havelaar* 1992, deel I, p. xvii.
- 93 Zie voor het geperste linnen Tomlinson & Masters 1996, Sample Section, Design p. E. Sample *rw* komt het dichtst in de buurt. Met dank aan Hans van der Horst (Binderij De Eenhoorn te Amsterdam) en John Robben (Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UvA), Bijzondere Collecties).
- 94 Stuiveling 1962, p. 36 en Multatuli, *Max Havelaar* 1992, deel I, p. xlv.
- 95 Dekker aan Tine, 27 oktober 1859. In: *vw x*, p. 87 respectievelijk p. 99.
- 96 Idem, 13 oktober 1859. In: *vw x*, p. 73.
- 97 Idem, 14 november 1859. In: *vw x*, p. 111.
- 98 Zie ook Multatuli, *Max Havelaar* 1992, deel I, p. xix.
- 99 Vergelijk ook Stuiveling 1962, p. 39.
- 100 Dekker aan Van Hasselt, 29 oktober 1859. In: *vw x*, p. 97.
- 101 Multatuli, *Max Havelaar* 1992, deel I, p. xlvii, noot 69.
- 102 *vw i*, p. 333.
- 103 Zie bijvoorbeeld Multatuli, *Max Havelaar* 1949, [Inleiding]; Stuiveling 1962, p. 35 en p. 41; Multatuli, *Max Havelaar* 1992, deel I, p. xxiii, punt d; Keijsper 1995, p. 302.
- 104 Geciteerd naar Multatuli, *Max Havelaar* 1992, deel I, p. 247.
- 105 Multatuli, *Max Havelaar* 1992, deel I, p. xlvii, noot 66.
- 106 Dekker aan Tine, 27 oktober 1859. In: *vw x*, p. 95.
- 107 Multatuli aan J. Waltman Jr., eind november 1872. In: *vw xv*, p. 488-489.
- 108 *vw v*, p. 645-646.
- 109 G.L. Funke aan Multatuli, 3 maart 1872. In: *vw xv*, p. 121.
- 110 Multatuli aan J.A. Bientjes, 12 november 1874. In: *vw xvii*, p. 95.
- 111 Multatuli aan J. de Ruyter, 15 mei 1860. In: *vw x*, p. 229.
- 112 Multatuli aan Straatman, 26 april 1870, en aan K.H. Schadd, 4 mei 1870. In: *vw xiv*, p. 86-87.
- 113 Funke aan Multatuli, 26 januari 1874. In: *vw xvi*, p. 396.
- 114 Multatuli aan Funke, 27 oktober 1874. In: *vw xvii*, p. 66.
- 115 Funke aan Multatuli, 23 juni 1875. In: *vw xvii*, p. 741.
- 116 Idem, 7 augustus 1875. In: *vw xvii*, p. 772.
- 117 *vw i*, p. 335.
- 118 *vw i*, p. 388.
- 119 Multatuli aan Vitus en Hilda Bruinsma, 15 november 1877. In: *vw xviii*, p. 769-770.
- 120 Multatuli aan W.A. Paap, 22 januari 1882. In: *vw xxi*, p. 621-622.

121 Funke aan een lid van De Dageraad, 24 september 1880. In: *vw xx*, p. 504.
 122 Multatuli aan Funke, 15 maart 1881. In: *vw XXI*, p. 219.
 123 Multatuli aan N. Braunius Oeberius, 17 juni 1881. In: *vw XXI*, p. 339.
 124 Gepubliceerd als Inleiding tot de 'nulte druk' (Amsterdam 1949); in enigszins herziene vorm ook opgenomen in de bundel essays *100 jaar Max Havelaar* (Rotterdam 1962), p. 25-47. De Havelaar-citaten zijn aan deze nulde druk ontleend. [...] (De hier gepubliceerde tekst is overgenomen uit *Stuiveling 1967, de redactie.*)
 125 *vw x*, p. 78
 126 *vw x*, p. 44
 127 *vw x*, p. 47
 128 *vw x*, p. 51
 129 *vw*, p. 59
 130 *vw x*, p. 60
 131 *vw x*, p. 51
 132 *vw x*, p. 62
 133 *vw x*, p. 55
 134 *vw x*, p. 61-62
 135 *vw x*, p. 64
 136 *vw x*, p. 65
 137 *vw x*, p. 63
 138 *vw x*, p. 66-67
 139 *vw x*, p. 69
 140 *vw x*, p. 72
 141 *vw x*, p. 73
 142 De mededeling van Mimi inzake het lied van Saidjah, is afgedrukt in: *Brieven van Multatuli. Bijdragen van de kennis van zijn leven*. Gerangschikt en toegelicht door Mevr. Douwes Dekker, Geb. Hamminck Schepel. Amsterdam-W. Versluys 1890 (Het ontstaan van den Max Havelaar 1859) p. 17.

Ook: *Multatuli Brieven*. Derde deel. (Amsterdam 1912) p. 8.
 143 *vw x*, p. 400
 144 *vw ix*, p. 679-688
 145 *vw x*, p. 94
 146 *vw x*, p. 103
 147 *vw x*, p. 89
 148 *vw x*, p. 99
 149 *vw x*, p. 187
 150 Ibidem.
 151 Er kan nog een andere reden zijn geweest waarom Multatuli deze toegevoegde opschriften heeft geschrappt. In zijn studie over 'De bouw van de Max Havelaar', gepubliceerd in *100 jaar Max Havelaar* (Rotterdam 1962, p. 72-84) wijst Brandt Corstius erop dat Sjaalman, als helper gezocht, in contact staat met Stern, 'en dan nog wel zo ruim voorzien van schrijfmiddelen'. Aansluitende bij Brandt Corstius komt M. Janssens zelfs tot de conclusie dat Droogstoppel het slachtoffer is van een samenzwering tussen Stern en Sjaalman (*Spiegel der Letteren*, 10de jrg., p. 87). Indien men dit inderdaad Multatuli's welbewuste constructie acht, zijn opschriften als 'Door Stern opgesteld' zó zeer in strijd met de dubbelzinnigheid van de spelvorm, dat hij ze ook om die reden moet hebben geschrappt. Daarentegen heeft A.L. Sötemann in zijn proefschrift *De structuur van Max Havelaar* (Utrecht 1966) gemeend het probleem-Stern te kunnen oplossen door een toverspreuk uit de theoretische literatuurwetenschap 'dat de auteur de beschikking heeft over als "authentiek" aangeprezen bronnen, die hij bewerkt. Deze schrijver, Stern, laat in zijn verhaal een auctoriaal medium – een buiten de historie als zodanig staande ik-figuur – optreden, dat Indië en de daar heersende toestanden door en door kent.' (p. 47).

Over de medewerkers

Jos Biemans is werkzaam bij de Universiteit van Amsterdam als conservator handschriften van de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek en als bijzonder hoogleraar bij de leerstoelgroep Boekwetenschap & Handschriftenkunde. Hij publiceert over middeleeuwse handschriften, maar schreef ook over manuscripten van o.a. Multatuli en Frederik van Eeden.

Tom Böhm is vice-voorzitter van het Multatuli Genootschap. Hij publiceerde over Multatuli en de sociale kwestie en over diens activiteiten als journalist ('*Mainzer Beobachter*'). Eerder vormde het werk van Busken Huet onderwerp van studie. Recent besteedde hij aandacht aan de wisselwerking tussen Multatuli en de Nederlandse vrijdenkersbeweging De Dageraad.

Chantal Keijsper verzorgde in 1995 K. ter Laan's *Multatuli encyclopedie*, waarvoor ze de Multatuli Essayprijs ontving. Zij was bestuurslid van het Multatuli Genootschap en redacteur van het tijdschrift *Over Multatuli*. Keijsper is werkzaam bij de Universiteitsbibliotheek Leiden als sectorhoofd Bijzondere Collecties.

Annamarie Kets is verbonden aan het Huygens Instituut (KNAW) en tevens, als bijzonder hoogleraar Editiewetenschap, aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zij was bestuurslid van het Multatuli Genootschap. In 1992 verscheen haar historisch-kritische uitgave van *Max Havelaar*.

Dik van der Meulen is bestuurslid van het Multatuli Genootschap. Hij was medebezorger van de laatste delen van Multatuli's *Volledige werken*. In 2002 promoveerde hij op de biografie *Multatuli. Leven en werk van Eduard Douwes Dekker*, waarvoor hij de AKO Literatuurprijs kreeg.

Garmt Stuiveling (1907-1985) was veertig jaar lang voorzitter van het Multatuli Genootschap en van 1956-1972 hoogleraar Nederlandse Taalbeheersing en Letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam. Hij nam het initiatief tot de uitgave van Multatuli's *Volledige werken* en verzorgde de redactie van vele delen ervan en van menige afzonderlijke editie.

Jos van Waterschoot is conservator van het Multatuli Museum en werkzaam op de afdeling Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek Amsterdam.

Verantwoording

Deze uitgave kwam tot stand in samenwerking met het Multatuli Genootschap en de Universiteitsbibliotheek van de Universiteit van Amsterdam. Uitgever en auteurs danken de hoofdconservator van de Bijzondere Collecties van de Universiteitsbibliotheek, Judith Belinfante, en de medewerkers van het conserveringsprogramma Metamorfoze, zonder wier medewerking dit project onmogelijk gerealiseerd had kunnen worden.

De redactie was in handen van Dik van der Meulen, met dank aan Annemarie Kets. Jos van Waterschoot was als coördinator bij dit project betrokken.

Multatuli schreef zijn *Max Havelaar* op gelinieerd, dubbelgevouwen schrijfpapier dat hij na voltooiing in een eenvoudige band liet zetten. Voor de reproductie van het handschrift werd gekozen voor hedendaagse materialen die de oorspronkelijke zo veel mogelijk benaderen. Zij is gedrukt op 90 grams Munken Polar, het inlegvel voorin en het inlegvel tussen pagina 160 en 161 respectievelijk op 240 grams Munken Polar en 90 grams Munken Print. De platten van de band om de facsimile zijn bekleed met een reproductie van het handmatig vervaardigde stijfselemarmer, gedrukt op 120 grams Gustav Wasa. De band is afgewerkt met linnen rug en hoeken van het merk Bamberger Kaliko, Iris 101, kleur 866 Salbeigrün. Het oorspronkelijke linnen lijkt op het huidige 'bibliotheeklinnen', maar dat was niet voorradig in dezelfde kleur als van het originele linnen.

Portret op pagina 2 August Allebé, 1874

Grafisch ontwerp cassette en toelichting
Piet Gerards Ontwerpers, Amsterdam

Druk Lecturis, Eindhoven

Binden Boekbinderij Van Mierlo, Nijmegen

WWW.LUBBERHUIZEN.NL

© 2007 DE AUTEURS /

UITGEVERIJ BAS LUBBERHUIZEN

ISBN 978 90 5937 155 2

NUR 300

